

Մ Ի Ո Ն

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՑՐԻԱԼԲՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԺԲ. ՏԱՐԻ 1938

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

Մ Ի Ո Ն

ԺԲ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1938

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ԹԻԻ 12

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՆԵՐՔԻՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ

Վերնագրիս վերջին բառը երկն՝ իմաստով ալ կրնայ առնուիլ, այսինքն թէ՛ արտաքին ծաւալումի եւ թէ՛ ներքին թափանցումի համար կատարուած աշխատութեանց նշանակութեամբ։

Առաջինը դասական հին իմաստն է, որ խորհիլ կուտայ քրիստոնէութեան կրօնատարածական այն ձեռնարկներուն վրայ, որոնք ա՛յնքան ոգևորեալ թափով կատարուեցան երբեմն, եւ այլ եւ այլ կերպերով կը շարունակուին ցարդ։ Երկրորդը, թերեւս աւելի այժմեան իմացումով, ուսուցումի եւ մտաւորական ու բարոյական զանազան կերպերով եղած այն աշխատանքն է, որ նպատակ ունի Աւետարանի հոգին մտցնել հաստատել քրիստոնէական կեանքի բոլոր մարզերէն ներս, անոր բոլոր կողմերուն վրայ, նորոգումի արիւն եւ սնունդ քալեցնելու համար արդէն տիրացուած մարմինի մը երակներուն մէջ։

Ոչ ոք կ'անգիտանայ թէ՛ ներկայիս շատ զովելի ճիգ մը կայ աւելի ա՛յս ուղղութեան վրայ լարելու համար քրիստոնէական գործունէութիւնը. արտաքին ծաւալումէն աւելի ներքին թափանցումի գործն է որ կարծես կը ձգտի հետզհետէ աւելի համազրաւել եկեղեցւոյ իշխանութեան ուշադրութիւնը. աւելի պարզ՝ Աւետարանը օտարներուն մէջ քարոզելէ աւելի քրիստոնեաներուն մէջ ամրացնելու եւ պայծառացնելու հոգն է որ կ'իշխէ սիրտերուն վրայ։

Եկեղեցիէ եկեղեցի ուսկանուած մարդորսական տիւրը շահատակութիւններուն չէ որ կ'անկնարկենք այն նկատողութեամբ, այլ այն բարի ջանադրութեան զոր եկեղեցիներէն ոմանք մասնաւորապէս կ'ընեն, եւ զոր երանի թէ՛ ամէնքն ալ ընէին առաւելագոյն չափով, իւրաքանչիւրը իր հօտին աւելի կենդանի հաղորդութեամբ իւրացնել տալու համար Աւետարանի բարոյականը։

Ո՛չ միայն զեղեցիկ եւ արդար, այլ նաեւ, պէտք է աւելցնել իսկոյն, զերազանցապէս գործնական լինելու առաւելութիւնը ունի արտաքին առաքելութեանէն աւելի ներքին առաքելութեան կարեւորութիւն տալու այս մտածումը. այնու զի ներքինը ոչ միայն իրեն համար սահմանուած դերը այլ եւ միւսէն՝ արտաքին առաքելութեանէն սպասուածն ալ կը կատարէ նկատելի չափով մը, քանի որ կրօնքի մը տարածման համար չի կրնար ըլլալ որ եւ ուրիշ լաւագոյն յան-

ձնարարութիւն մը քան զայն դաւանողներուն կեանքին եւ նկարագրին համապատասխանութիւնը այդ կրօնքին ոգւոյն և բարոյականին:

Միտքս կուգայ այն վրդովիչ գայթակղութիւնը զոր մեծ պատերազմին սկիզբը Հնդկաստանի ոչ քրիստոնեաները զգացին ինքզինքը Վերիոյ և խաղաղութեան դրութիւնը յայտարարող կրօնքին հետևող ազգերուն միջև իրականացած զարհուրելի եղբայրասպանութեան առջև: — Ձեռք կրնար հիմակ ըսել թէ այն ատեն այդ տեսակէտով ո՞րքան օգտակար կըցան ըլլալ Կալկաթայի անկիւքան մետրապոլիտին կարգադրած բանախօսութիւններուն շարքը: Բայց սա՛ է ստոյգ թէ խռովքին տուած ցնցումը թեթև չեղաւ, և հինտու մտաւորականութիւնը չի կըցաւ քրիստոնէական բարոյականին դէմ զգացած դառնութիւնը անզգալի դարձնել քուարկուած բառերու տակ:

Անպատճառ հարկ չկայ սակայն մեծ դէպքերու լոյսին տակ պարզուած իրականութեան վճիռին սպասելու: Բարոյականը բարոյական ու գիտութիւնը գիտութիւն է փոքրիկ իրողութիւններուն մէջ ևս. նոյն օրէնքով չէ՞ որ կ'աճին ու կը մեռնին ինչպէս խոտի ծղօտը նոյնպէս և մեծ ծառերը. ու օտարին զգացողութիւնը որ շատ աւելի նուրբ է մեր քրիստոնէական կեանքին մէջ երեւան եկած տկարութեանց առջև՝ աւելի քան թերևս նոյն ինքն մեր խզմատանքը, աւտոնցմէ՛ է որ յաճախ կ'ազդուի, մեր կրօնքին արժէքին վերաբերմամբ դատումներ ընելու համար:

Ինչ որ ներսէն կը սկսի՝ միշտ աւելի հարազատ է եւ ուժեղ, աճող մնալ քանդումն ալ: Ներքին զարգացումն է յառաջդիմութեան բուն սկիզբը. իսկ ներքին խանգարումը՝ կործանումին սկզբնաւորութիւնն է անվերջալ: Այս պատճառաւ ներքին շինութեան ընծայուած հոգածութիւնը անառարկելիօրէն աւելի կարևոր է և փրկարար:

✱

Ու այդ հոգածութեան անհրաժեշտութիւնը ճշող պէտքի մը աստիճանին է հասած այժմ մասաւանդ քրիստոնէական կեանքին մէջ:

Աւետարանը քարոզուած է ընդ ամենայն աշխարհ, ոչ ոք կրնայ ուրանալ ասիկա: Մարդկութիւնը, թէև դեռ մեծ մասամբ քրիստոնէութեան շրջանակէն դուրս է վիճակադրօրէն, յընդհանուրն անոր ազդեցութեան ներքեւ կ'ապրի, քանի որ աշխարհը վարող ոյժը ու է ուրիշ կրօնքէ աւելի քրիստոնէութեան ոգիէն է ներշնչուած: Ոչ ոք պիտի համարձակէր չխոստովանիլ այս ճշմարտութիւնը:

Բայց սա՛ ևս է ճշմարիտ, եւ անմերժելիօրէն, թէ հեթանոսութիւնը, այսինքն չքրիստոնեայ հոգին, ոչ միայն չէ մեռած դեռ, թէ՛ իբրև կրօնք և թէ՛ իբրև բարոյական մասաւանդ, այլ և իր ազդեցութիւնը զանազան ճամբաներով կը մտցնէ ան միշտ քրիստոնէական կեանքէն և բարքերէն ներս:

Խոշորացոյց գործիքներու պէտք չկայ՝ տեսնելու համար այս իրողութիւնը և հաստատելու համար զայն: Պարագանք կան դժբախտաբար, ուր շօշափելի ըլլալու աստիճան թանձրացած է ան մեր կեանքի բոլոր դիժերուն վրայ. ու անոնք որ, գիտութեամբ կամ յանգէտս, կը փոխադրեն այդ պղտոր ներգործութիւնները մեր կեանքէն ներս, անոնք են ընդհանրապէս որոնք ձայն կը բարձրացնեն յանուն իբրև թէ բարձր գաղափարներու և զգացումներու:

Մեր միտքը, այս բառերուն հետ, կ'երթայ ո՛չ թէ նախկին հեթանոս

ժամանակներէ փոխանցուած փիլիսոփայութեան, արուեստի եւ քաղաքակրթական այն կարգ մը նշմարներուն, որոնք սկիզբէն իսկ մուտ գործեցին Աւետարանի հովանիին տակ ծաղկող ընկերութիւններու կեանքին մէջ, որովհետեւ քրիստոնէութիւնը առաջին օրէն հաշտ աշըով նայեցաւ անոնց, նկատելով զանոնք իբրեւ աստուածային յայտնութեան լոյսէն հնութեան խաւարին մէջ ցօղուած նշոյլներ, այլ հետզհետէ աւելի այժմէականացած այն ազդեցութիւններուն, որոնք յաճախ գեղեցիկ անուններու տակ ծածկուած անմաքուր խողովակներէ կը հոսին մեր կեանքին մէջ, հետզհետէ միշտ աւելի եղծելու եւ աւերելու համար հոն ամէն ինչ որ քրիստոնէական է եւ Աւետարանի բարոյականով վաղուց նուիրագործուած :

Հեթանոսութիւնն է որ այսպէս, տակաւ առ տակաւ, անաղմուկ բայց իրապէս ներս կը խուժէ մեր մտածողութեան, մեր զգալու եղանակներուն, արուեստի ճաշակներուն, մեր գրականութեան, մեր իրաւական ըմբռնումներուն, կրօնական կենցաղին, բայց մասնաւոր մեր ընկերային եւ աւելի ևս մեր ընտանեկան բարքերուն մէջ, ուր այսօր «ի Գրիստոս եւ յեկեղեցի» խորհուրդին օրինակովը սրբացած ամուսնական կեանքին ահա օրէ օր աւելի խոժոռ կը նային ընթացիկ բարոյականի երևոյթները :

Ի՞նչ կ'արժէ Աւետարանի արտաքին ծաւալումը, երբ իրեն պիտի յաջորդէ ներքին փտախառնորումը . ինչի՞ կրնայ ծառայել քրիստոնէութեան աւնունը, եթէ անիկա պիտի նմանի լոկ պիտակի մը (*étiquette*), սխալ փակցուած՝ սրուակի մը վրայ, որուն պարունակած հեղուկը չէ այն ինչ որ կը ցուցնէ վրայի գիրը :

Ո՛րչափ աւելի խորինք այս հարցին վրայ, այնքան աւելի ստիպողական պիտի զգանք ներքին առաքելութեան հարկը :

Առաքելութիւն՝ տուններէ, դպրոցներէ, ընկերային ակումբներէ, զրական եւ իմաստասիրական խմբումներէ, ամէն կարգի հաւաքումներէ եւ ընկերակցութիւններէ ներս, ուր կեանքը կ'եռայ, եւ ուր խմորումի ամէն պահ կրնայ թուաւորման վտանգի յանգիլ ի վերջոյ :

Ներքին առաքելութիւն, ներքին թափանցումի ճիգ այս բոլոր պատահականութեանց առթիւ . իր ասպարէզին զիտութեամբը եւ կոշումի գիտակցութեամբը լուսաւորուած հոգեւորականը պէտք է ինքզինքը նկատէ անքուն պահակ՝ հեթանոս ազդեցութիւններու վարակիչ ներգործութեանց դէմ, քրիստոնէական կեանքի բոլոր ճամբաներուն սկիզբը, Աւետարանէն հովանաւորուած ամէն տան զրան առջի եւ ու մասնաւոր սիրտբու մուտքին վրայ :

* * *

ԿՐՕՆԱԿԱՆ (ԻՐՐ ԶԱՐՈՁ)

ՄԵԾԱԳՈՅՆ ՊԱԿԱՍԸ

«Մի ինչ պակաս է բեճ»
(ՄԱՐԿ Ժ. 21)

Անահիկալի չեկաւ բնաւ Յիսուս, երբ օր մը հարուստ երիտասարդ մը յանկարծ այցելեց իրեն, և սրտագին բառերով սկսաւ խօսիլ իրեն հետ։ Ո՞վ կրնայ ըսել թէ այն պոլինիստն մէջ ալ երբեմն երբեմն չի ծագիր ճշմարտութեան լոյսը, և ի՞նչ այդպէս լինէր՝ ի՞նչ մեծ բարեգործութիւններէ զըրկուած պիտի մնար մարդկութիւնը։

Ընդունեց զանիկա համակրանքով։ Ընտեց անոր, հաճութեամբ նոյնիսկ և ևս տաւ քանիչն է որ կ'ըսէ. «Անոր նայեցաւ», «սիրեց զայն»։ ու երբ բոլոր իր հարցումներն ու խոստովանութիւնները վերջացուց ան, և պէտք չեղաւ որ ինքն ալ իր խօսքը ընէ անոր, ըսաւ պարզապէս։ «Մէկ պակաս մը միայն ունիս գուն՝ կատարեալ ըլլալու համար»։

✱

Բայց թողունք պահ մը պատմուածքին միւս կէտերը, և խորհինք Յիսուսի կողմէ անոր եղած այդ նկատողութեան վրայ։ «Բան մը կը պակսի քեզի. կամ, պակաս բան մը ունիս գուն»։ Անոնք որ հոն էին այդ միջոցին, իր գրկած և սիրած մանուկներուն ծնողքները, զոր օրինակ, որոնք թերևս էլ էին հեռացած տակաւին, բայց իր աշակերտները մանաւանդ, որոնց ամենէն աւելի կրնար զարմանք ազդած ըլլալ հաւթուտի մը այդ այցելութիւնը, կը մտածեմ թէ տարօրինակ պէտք է գտած ըլլան Յիսուսի այդ դիտողութիւնը։ Ի՞նչ կրնար պակսիլ այդպիսի անձի մը վրայ, որ՝ երկտասարդ՝ յոյսի և քաջութեան այն հասակին մէջ էր, ուր մարդս, երբ մանաւանդ չի ճանչնար տառապանքին դառնութիւնները, կրնայ ամէն շնորհաց ընդունակ եւ ընդունարան ընել ինքզինքը։ և որ, վերջապէս, դիրքի տէր, ինչպէս կ'ըլլային հին ատեն մանաւանդ ու Արեւելի գաւառական քաղաքներուն մէջ, հարուստը, պատկառանք կ'ազդէր իր շուրջին, ու կը վայելէր ամէնուն յարգանքը։

Միջակ պատմութեան տէր հողինիւր համար, ինչպէս էին անտարակոյս այդ շինականները, ու նաև — ներուի մեզի ըսել — տակաւին աշակերտներն ալ, որոնք դեռ ժամանակի և աւելի լոյսերու պէտք ունէին

ճանչնալու համար Յիսուսի մէջ ևստուծոյ ճշմարտութիւնը, այո՛, այս ամէնուն համար, կատարելութիւնէ հեռու չէր կրնար ըլլալ այդ առաւելութիւններ ունեցողին բարոյականը։ և ատոր համար է որ Յիսուսի այդ խօսքը անհաւանարի կը մնար գուցէ իրենց։

✱

Բայց եթէ անոնք այդպէս կը խորհէին, վասնզի ա՛յդչափ միայն կրնային խորհիլ արգարեւ, ի՞նչ էր բուն իսկ Յիսուսի ըսել ուզածը։ Իր ամենատես աչքերը, որոնք կրնային կարգալ հրեկամունքներու զարդանք մը մարդուն մէջ, ի՞նչ բան էր որ պակաս կը գտնէին արդեօք անոր վրայ։

Ա. Սրէնքին բարոյականութիւնը արդեօք... բայց չէ՞ որ այդ մտքը անոր ուզած իր հարցումին ի պատասխան անիկա ըսեր էր խաղաղ խղճամտանքով թէ պահած է օրէնքը, ապրելով տասնաբանեայ պատուիրաններու լիուրի գործադրութեան կեանք մը։ Իր մանկութիւնէն՝ վարժուած էր պատուելու իր ծնողքը, ու ընտանեկան մաքուր դատարարականութեան մը ազդեցութեան տակ նողկանք զգացած էր միշտ այն բոլոր մուծութիւններէն, որոնք կ'ապակասեին մարդկային հոգին, սրբելով ջնջելով անոր վրայն ևստուծոյ պատկերին կնիքը։

Բ. Միթէ կրօնական զգացումը... բայց առանց ատոր, որ հիմն է բարոյականին, ինչպէս պիտի կարենար անիկա ունենալ բարի վարքի և պարկեշտ բարքի շնորհները, որոնցմէ յայտնի է թէ զուրկ չէր ինքը։ Իսրայէլացեաց մէջ, Յիսուսի ժամանակ ալ տակաւին, ընտանեկան կեանքի հոգին էր ան, կրօնական զգացումը. յատուկ ուշադրութիւն կը դարձըւէր անոր մշակումին։ Ժողովրդանոցները, որոնցմէ կային ամենէն հասարակ գիւղերուն մէջ անգամ, պաշտամունքի վայր ըլլալէ աւելի հոգեւոր պատժոցներ էին, ուր առքերինքէն զատ խօսելու փոքր ի շատ շնորհք ունեցող անձեր կը քարոզէին միշտ։ Ինչ որ անոնց մէջ կը սովորեցնէին՝ ուսուցումի աւելի նպատակաւ յարմար մեթոտներով կ'աւանդուէր մատաղ սերունդին, դպրատանց մէջ, որոնք այդ ազօթարաններու կշտին գոյութիւն ունէին ամէն տեղ։ Մանուկութիւնը այս յարկերուն մէջ էր որ կը պատրաստուէր վաղուան ունեկրիները ըլլալու՝ սինակակներու մէջ ևս խափան կատարուող քարոզութեանց. նոյն բանն էր որ իրեն յատուկ ձևով մը տեղի կ'ունենար նաև առանին կեանքին մէջ,

ծնողաց խնամքով և ուրբինեռու ցուցմունքին համեմատ: Աղօթքը, Ս. Գիրքի ընթերցումը, հողեորերգիքը սնունդն էին հաւատացեալի կեանքին: Անաստուածութենէն ստսկումը ընդհանրացած վիճակ մըն էր ամէնուն համար: Եթէ հասարակ ժողովուրդը կ'ընէր այս ամէնը իբրեւ բարեպաշտական պարտականութիւն, պէտք է ըսել թէ բարեկեցիկ և բարձր դասու պատկանող ընտանիքները զայն կը կատարէին նաև իբրեւ պատշաճութեան պահանջ և անհրաժեշտութիւն: Հարուստ երիտասարդը այդ տեսակէտով թերութիւն մը չէր կրնար զգացուցած ըլլալ իր անձին վրայ:

գ. Ոչ ալ ներքին պիտի ըլլար մտածել թէ Յիսուս իր այդ դիտողութեամբը կ'ուզէր մատնանշել անոր մէջ կրօնական անկեղծութեան պակաս մը, անոր բարեպաշտութիւնը նկատելով ձեականութիւն լոկ: — Աւետարանի պատմութեամբն ո՛չ կրողը և ո՛չ իմաստը չեն արտօնիր այդպիսի մտածում մը: Երիտասարդին անպարանք՝ հասնելու Յիսուսի, որ իր խումբովը շարժան էր արդէն մեկնելու համար անկէ, ծնրադիր անոր առջև ինչալը, խօսելու եւ զանազը, սրտագին շէտը հարցումին, որով կ'ուզէ իմանալ թէ ինչ պէտք է ընէր որպէսզի կարող ըլլար ժառանգել յաւիտեանական կեանքը, և յետոյ երբ Յիսուս իրեն կը զգացընէ թէ օրէնքը պէտք էր զործադրել, իր պատասխանին ոգին՝ որով կարծես անոր անբաւականութիւնը հասկցած ըլլալը կ'ուզէ ըսել: և հուսկ ապա վերջին հարցումը: «Ի՞նչ բան արդեօք կը պակսի դեռ իրեն, որ կը նշանակէ թէ ինքն ալ կը կառնածի արդէն թէ թերի բան մը կայ դեռ իր մէջ. աստիճան մընէր կը ցուցնեն միայն հողեկան կարիքի մը իր պաշտօն գիտակցութիւնը, ճշմարտութեան համար իր անվերապահ սէրը և Յիսուսի կեանքամբ իր յարգալից զգացումը:

Յիսուս ոչ միայն մօտիկ կ'ընէ անոր խօսքերուն, այլ նաև իր ամենատես նայութեամբովը, կը զննէ զայն, ու վերահասու հողեկոր կեանքի և փրկութեան համար անոր զգացած տենչանքին, զոր կը մնայ անոր սիրտէն և արտայայտութենէն. հայեցեալ ի նա, սիրեաց զնա»: և կ'ըսէ անոր թէ ինչ է ունեցած պակասը և թէ ինչ պէտք է լրացնելու համար զայն. «Մի ինչ պակաս է ի քէն. եթէ կամիս կատարեալ լինել, երթ զոր ինչ ունիս վաճառեալ և տուր աղքատաց: Այսինքն «Բու հարստութիւնդ է քու պակասութիւնդ»:

Հարգը լուսաբանուած էր այլ ևս՝ թէ՛ ներկաներուն և թէ՛ աշակերտներուն համար՝ Յիսուսի այս շատ պարզ խօսքերէն ետքը: Ու երիտասարդը, զոր իր հարցումին անակնկալ այս պատասխանը յանկարծակիի էր բերած, յուսախար և դժգոհ, Աւետարանի բառերով խրոժողեալ և զորքատում, թողեր և իսկոյն հեռացեր էր անկէ: Վերկինքի մէջ պիտի ունենաւ գուն գանձ, այսինքն հոն ճշմարիտ հարստութեան պիտի տրեանաւ գուն, եթէ այս երկրի վրայ ունեցածդ, որ սուտ է և անցաւոր, ծախես և աղքատներուն բաշխես: Պիտի շահիս եքե կորսնցնես: Այդ երէն շուարեցուցեր էր զինքը. չէր կրցած մօտմտի չէր ուզած հասկնալ իրեն ըսուածը: Ի՞նչ. իբրեւ պակասութիւն ցոյց տալ իրեն այն՝ զոր ինքը սակայն իր մեծագոյն տառելութիւնը համարէր իր միշտ. տկարութիւն անուանել ինչ որ էրքը իր զօրութիւնը կարծեր էր մինչև այդ վարկեանք . . .

Ձկայ աւելի ողորմելի ունայնատութիւնքան այն՝ որով ստացուածքն մտածումը կը լեցնէ մարդկային հողին: Ամենէն առաջ արդարութեան զգացումն է որ կը մեռնի այդպիսի հողի մը վարուած անձին մէջ. ան չի կրնար խորհիլ թէ ինչ որ տրուած է իրեն իբրեւ հարստութիւն՝ կամ կոր բախտն, կամ ժառանգութենէն, այսինքն արիւնին միայն չինած յաճախ կեղակարծ իրաւունքներէն, և կամ՝ նոյն իսկ՝ անձնական ջանքերով հնարաւորուած միջոցներէն, որոնք անկարելի չէ որ ծուռ ճամբաներէ անցած անցուցած ըլլան զինքը, այսինքն, հարստութիւնը մաքուր արժանիքի մը վարձքը չէ անպատճառ. չի կրնար մտածել այնպիսին թէ ասո՛ր համար նոյն իսկ խղճն և բարոյականութեան պարտք է որ մարդ իր ձեռքովը զարմանէ դիպուածին կամ պարագաներուն զործած անիրաւութիւնը, թոյլ տալով որ սէրը ուզէ օրէնքին և սովորութեանց սխալը:

Նա՛ միայն ինքզինքը հողեկան այդպիսի բարձրութեան մը վրայ կրնայ հասնել և բունէն որ կատարելապէս ձգտում ունի իր մէջ. իսկ անհնգ որ զուրկ են այդ շնորհքէն, թերի են հողուով. պակաս բան մը կայ իրենց մէջ. ու հարստութիւնը, սիրտը անզգայ և խղճը ընդարմ զարձնող այդ վիճակն է որ շատ անգամ կը շինէ այդ պակասութիւնը:

Երկրորդ թերութիւնը զոր կ'ունենայ հարստութեան կիրքէն մոլորած հողին՝

ինքնամոռացումն է. ինքնամոռացում, այս բառին յոռի առումովը սակայն, և կամ, բոլորովին հակառակ իմաստով բացատրություն մը գործածելով, ինքզինքով չափազանց լեցուած ըլլալու տկարութիւնը: Ինչքե՞րու ծայրայեղ սիրով լեցուած մարդը կը մոռնայ թէ ինքը, իրբն բանական էակ, բարոյական անձնաւորութիւն մըն է, որ պէտք է ձգտի ամենէն աւելի հոգեկան նըպատակներու. ու չգիտի անիկա թէ այդ բնութեամբ նպատակները տեսնուելու եւ զգացուելու համար պէտք է որ նայուածքը սրբուած ըլլայ նիւթէն եկած կեղտերէն, և սիրտը՝ պղտոր հոգիէ: Այդ ինքնամոռացումը անձնաւորութիւնն է՝ բնաւ, որ՝ ընդհակառակն՝ առաքինութիւն է, այլ խղճին՝ իր անձէն պարպուելովը հոգիին մէջ գոյացած դատարկութիւնը, զոր շուտով կը լեցնէ սակայն աշխարհի ոգին. այնչափ որ աշխարհով լեցուած հոգին ինքզինքնէն պարպուած՝ իր կոչումը մոռցած մարդն է ինքնին: Հին իմաստութիւնը անձին ծանօթութիւնը կը նկատէր բարոյականին հիմը. նորը, Աւետարանը, սրբագրելով այդ ըսուելունքը, բարոյականը գրաւ անձին՝ Աստուծոյ ծանօթութեամբը յուսաւորուած գիտութեանը վրայ: Մարդս, երբ հարստութեան կուռքը կը գնէ իր սրտին մէջ, կը մոռնայ ոչ միայն ինքզինքը, այլ նաեւ զԱստուծո. ինքզինքը՝ որովհետեւ գրամին պաշտպանութեամբ ամենէն ահաւոր ձեւէ է արբեցութեան, ուր մարդ ամենէն առաջ իր անձին զգացումը կը կորսնցնէ. ու զԱստուծո՝ որովհետեւ չենք կրնար, որովհետեւ ոչ ոք կրնայ Աստուծոյ ծառայել և մամռնայի միեւնոյն ատեն: Հարստութեան կիրքը, արծաթաբոլորութիւնը՝ դասական քրիստոնէութեան բառով, մայրն է բոլոր չարիքներուն. չար է ան նոյն իսկ անձին համար, ոչ թէ որովհետեւ ան կրնայ իսկոյն միջոց և գործիք դառնալ ապականիչ վայելքներու, այլ որովհետեւ՝ երբ ազատութեան կը հասնի՝ զրկանքի բռնութիւնը կը դառնայ ոչ միայն այլոց այլ նաեւ յաճախ իր անձին համար. բուն ազակը՝ իրեն ալ կը խնայէ յաճախ ինչ որ չի կամենար բնաւ ուրիշներուն: Ան ապիկա՝ թէ՛ բարոյապէս և թէ՛ նիւթապէս: Անպիտանիք կը ճանչնայ մարդկային փորձառութիւնը, որոնք իրենց ուսկիներուն վրայ մեռած են սովամահ:

Այն մոլութիւնն է ան որ կը փճացնէ բոլոր միւս առաքելութիւնները. երբ անգամ մը իրեն բոյն կ'ընէ ան սիրտը, ալ տեղ չունի հոն սէրը. ո՛չ ընկերին, ո՛չ ընտանիքին, ո՛չ ազգին, ո՛չ Աստուծոյ և ո՛չ իսկ անձին — այս վերջինը իր լաւագոյն իմաստութիւնը անշուշտ — այո՛, ո՛չ իսկ անձին սէրը: Կրնանք զարդարուած ըլլալ շատ մը բարեմասնութիւններով, բարի կենցաղավարութեան և նոյն իսկ բարեպաշտութեան շնորհներով, բայց եթէ անոնց հետ կայ, եթէ անոնց ներքեւ ծածկուած է դրամին կամ ստացուածքին մոլութիւնը, ան կը նստագոյնէ՝ անտեսանելի կը դարձնէ այն ամէնը, ու կ'երևի ինքը, իրբն չբուժուող ախտ մը, չնուաճող թերութիւն մը, հոգիին ամբողջ գեղեցկութիւնը ազարտող մեծ պակասութիւն մը: Ի գուրէջ որ հառաչած է հնութեան ամենէն մեծ բանաստեղծներէն մին. «Յո՛ր ինչ եղեռն ոչ հրապարակս զսիրտս մահացուաց, ո՛վ ժանտաժուտ քաղց ուկոյտ». գարշելի արծաթաբոլորութիւն, ինչ ահաւոր ոճիրներու կառաջնորդես դուն յաճախ մարդկային սիրտը: Երիտասարդը իր հարցումին պատասխանը ստանալէն ետքը, տխրած, թերեւ զայրացած ալ, — այդ կը նշանակէ գէթ «խոժոռած» բառը — հեռացաւ Յիսուսի քովէն: Կեղծիք չէր յաւիտենական կեանքի պայմաններուն մասին իր հարցասիրութիւնը, և մեծ բանք արդէն. իր սակերասոյսին կատարելութիւններէն շրացած՝ աւելին ևս տեսչը ունէր գեռ ան. միայն թէ չէր ըստարար այդպիսի պատասխանի մը. չէր կրնար մտածել թէ ինչ որ իրեն թանկագին բան մը թուիր էր՝ իրբն ամենէն անարգ վիճակը պիտի ցուցուէր իրեն. չէր ըմբռնած իր պակասը, որովհետեւ երկրաւոր և նիւթական արժէքներու մէջ միշտ մտասոյզ, չէր կցեր կշռել թէ իսկապէս ի՞նչ կ'արժէր ինքը. Ու աս է գրամին սիրոյն ամենէն դաժան հետեանքներէն մին, անգէտ դարձնել մարդը իր բուն արժէքին. ու, ատոր համար նոյն իսկ, արժասիրքին անոնց որոնք՝ իր դասակարգէն չեն. այսինքն չբաւար են ըստ աշխարհի, թէ և հարուստ ուրիշ և լաւագոյն առաւելութիւններով. ո՞վ չի ճանչնար անմիտ հարուստին արհամարհական կեցուածքը...

✱

Բայց թոյլ չտանք որ այս խորհրդածութիւնները զէպի ծանրագոյն սխալ մը տանին մեր մտածողութիւնը:

Գլխինք Աւետարանի ուրիշ էջերէն թէ Յիսուս կը գտաւ պարտէ ոչ թէ հարուստը, այլ ազակէ՛ր. ո՛չ թէ հարստութիւնը ինքնին, այլ անիրաւութեամբ շահուած ու անարդարութեամբ գործածուած հարստութիւնը։ Ապա թէ ոչ՝ Աւետարանի բարոյականին համար ողորմածութիւնը երանական վիճակ մը պիտի չըլլար քնաւ, և, ըստ Առաքեալին՝ Յիսուս պիտի չըլեր թէ Վերանելի է տա՛նք քան առնուելն։ Կարենալ ողորմելու կամ տալու համար, պէտք է ունենալ իր պէտքէն աւելին։ ու բարեգործութիւնը ընդարձակ սահմանի մը մէջ կատարելու համար, այդ աւելին պէտք է լինի առատ. ինչ որ ըսել է թէ հարստութիւնը օրհնութիւն է, երբ հարուստը ինքզինքը կը համարի իր ունեցածին ոչ թէ տէրը այլ վերակացուն զոր պարտի տնտեսել կամ մատակարարել սիրոյ օրէնքով։ Այդ սկզբունքին է որ ծառայած է քրիստոնէութիւնը իր դարաւոր կեանքին մէջ։ ու քրիստոնէական կեանքը ամենէն ճշմարիտ մեկնութիւնն է Աւետարանին։

Ոչ մէկ կրօն, մարդկութեան մէջ, այնքան ծառայած է այս գաղափարին, սիրոյ այս մտատիպարին, որքան քրիստոնէութիւնը։ Բարեգործութիւնը գերազանցապէս քրիստոնէական իրականութիւն մըն է։ Ոչ մէկ հաւատք կրցած է աղքատութեան և հարստութեան մտածուածները ներգաշնակել՝ հաշտեցնել իրարու հետ այնքան արագօրէն, որքան Աւետարանի հաւատքը։ Վերանի՛ աղքատացը. բայց երանական է ոչ թէ չքաւորութիւնը ինքնին, որ կրնայ նաև լինել հետեւանք ծուլութեան, անմտութեան և մոլութեանց, այլ այն՝ որ գիտակցօրէն և ամբողջիրական զգացմամբ կը ստացուի։ երանելի է նա որ կրնայ և կը յօժարի ու կը ցանկայ աղքատանալ՝ միխթարելու եւ երջանկացնելու համար ճակատագրէն հարուածուած, բախտէն և պարագայից տա՛նք մեկնէն անժառանգուած թշուառները։ կամաւոր աղքատութիւնը։ Ոչ թէ տուրքն է արժանիքին կշիռը, այլ այն զգացումը որ կը դրոշմ սիրտը՝ առաւել. աղքատը որ կուտայ ինչ որ ունի, ու հարուստը որ իրենը չի նկատեր իր ամբողջ ունեցածը, Աւետարանի ցանձանակին առջեւ հաւասար են իրարու։ Թէ՛ և ա՛յ հասարակ տեղիք մը թերեւ՝ բայց յաւելութեամբ ճշմարտութիւն մըն է այս վէճուքը. հարստութիւնը ոյժ մըն է, զոր պէտք է կարենալ գործածել բարի վախճանի մը։ Ամէն ոյժ չարիք է, երբ անսանձ է և անուղղայ. ու բարիք է, երբ կարելի կ'ըլլայ ծառայեցնել մարդկո՛ւ

դուտ եւ աստուածային նպատակներուն։ Եթե՛ պակասութիւնդ քու հարստութիւնդ է, անհարկեց Յիսուս երկտասարգին, բայց ասիկա ճշմարտագանցութեան իր ձեռնէր միայն. յա՛մարդ բաւերովը կ'ամբողջացնէր անիկա իր միտքը, երբ կ'ըսէր. «Ժախէ ունեցածդ և աղքատներուն բաժնէ»։ իր պատգամն էր. Եթե՛ հարստութիւնդ թերութիւն մըն է քեզի համար, եթէ՛ դուն չկարենաս զայն բա՛րի նպատակի գործածելու։ Չկրցաւ ըմբռնել իրեն եղած թեւագործութիւնը. ու ա՛յդ էր մանաւանդ բուն պակասութիւնը իր վրայ։

✱

Ոչ ոք, որ մարդ է հողեղէն և ճակատագրուած մահուան, կրնայ անձանօթ մընացած ըլլալ հարստանալու փորձութեան։ Ստացուած քին ի՞նչք՝ ի նուաճի, ու դրամին սէրը՝ ներկայիս, ամենէն ընդոծին քնազգանքէն մին է եղած և է քաղաքակրթուած մարդուն սրտին։ Ու ոչինչ կայ արտակարգ կամ անբնականոն այդ զգացման մէջ։ Որքան կ'աճին կեանքին պէտքերը, այնքան ևս կը մեծնայ անոնց գոհացում տալու ինչքը։ Ժիշդ հոտ է սակայն որ քրիստոնէան պէտք է ի գործ գնէ իր կրօնքէն իրեն ուսուցուած բարոյականին արդարութիւնը. պէտք է կարենայ վատորոշել հոգիին պէտքերը և մարմինին պէտքերը, ու վերջինս ներուճ տալով այնքան միայն գոհացում, որքան հարկի է առողջ ապրելու համար, առաջիններուն զարծնէ իր ամբողջ ուշը, իրագործելու համար Աւետարանով ճանչցած իր իտէալը։ Աշխարհի մտայնութեամբ կաղապարուած մարդուն համար գիւրբին չէ այս. բայց պէտք է որ տանակոխուի հոգիին մեր կեանքին մէջ տիրական ըլլալու իրաւունքն ու ձգտումը։ Գայլ մը միայն բաւական է որոն համար. հարկ է միայն ճաշակը առնուլ. անացեալ ինքնին կը կատարուի, բաւական է որ ճանչնանք հոգեկան երանութիւնը. ա՛յ պիտի չուզեցք բաժնուիլ անկէ։ Ու ատոր համար անհրաժեշտ բանն է իր չափին մէջ պահել դրամին համար զգացումը սէրը։ Առանց սանձի՛ զազան մըն է ան, բռնաւոր մը, որ կը խորտակէ ամէն ինչ որ գեղեցիկ է հոգեւոյն մէջ։ Պէտք է գիտնալ զգեստն իմարդը Աստուծոյ դէմ պատերազմի մղող այդ բռնաւորը։

Ի՞նչ երանական բերկրանք անո՛ր համար որ կրնայ ընել այդ բանը։

ԲԱՆԱՍՏԵՂՐԱԿԱՆ**ՔԵԶԻ ՆԵՏ^(*)**

Ի՞նչպէս եկար ,
 Ձեմ յիշեր ,
 Հոգիս սակայն այն գիշեր ,
 Անցեալին հետ , ներկային դէմ յուսահատ
 Հաշուեյարդար էր սարքեր :
 Դէմքիդ վրայ կը շողար
 Տառապանքի սուրբ ժըպիտ ,
 Նայուածքիդ մէջ , մաս մը երկինք մաս մ'արեւ :
 Օտար չէիր դուն ինծի ,
 Ինչպէս օտար չէ աւազն
 Լերան ուրկէ փրթած է :
 Հոգիս սակայն ինչպէս ըսի այն գիշեր ,
 Ճամբուն վրայ տըրտմութեան
 Իր պաշտածները կ'այրէր :

Կ'արժէ՞ր արդեօք , կ'արժէ՞ դեռ ,
 Տարիներու ակուային նետել մարմինն թել առ թել .
 Կը խոկայի յուսահատ .
 Զոհողութեան բոցին դէմ
 Հոգին աստղի պէս կախել . . .
 Կ'արժէ՞ կեանքի այս անթիրախ ճամբուն մէջ
 Յամառիլ ,
 Յետոյ կենալ ու նայիլ անջըրպետի մը անհուն
 Որ կը բաժնէ մեզ կեանքէն ,
 Լոկ երազի մը սիրոյն :

Կ'արժէ՞ արդեօք տակաւին ,
 Երկինքներու պատրանքով
 Աստղերու տակ արտասուել .
 Կախել հոգին զերթ քընար
 Անդունդներու վրայ մութ ,
 Յետոյ յոգնած ճամբաներէն ամայի ,
 Այգիէն դուրս գիշերել ,
 Ունենալով իբր ծածկոց , երկինքներու քաղցրութիւն ,
 Լոկ երազի մը սիրոյն :

Կ'արժէ՞ , կ'արժէ՞ տակաւին ,
 Անմարդկային
 Օրէնքներու շղթաներով խարքսիւն ,
 Զրկանքներու մէջ մարմինն .
 Յետոյ լըքել զայն տըրտում
 Անապատի արեւին ,
 Կամ ըստուերին վանքերու :
 Օր մըն ալ ծեր ու տկար , գրկած տաժանքն օրերուն ,
 Անօգնական իջնել հող ,
 Լոկ երազի մը սիրոյն :

(*) Գրուած Ս. Յարութեան Տահաբին մէջ :

Ի՞նչ է կեանքը, եթէ ոչ
 Մահուան համբուն տեսնուած
 Մութ անուրջ .
 Մահուան զետիւն վրայ նետուած
 Քոյլ կամուրջ :
 Հոգիին ջահը միայն
 Այս երկիրը կը լուսէ ,
 Երկիրներու բաղձանքով՝ յաւերժ բացուող
 Մեր թեւեր՝
 Կը զըրկեն լոկ թիզ մը հող :

Կոտրած է սիւնը յոյսիս ,
 Ու կախ թեւերն հաւատքիս .
 Ձեռք մ'այս գիշեր բըզըբտած
 Անոնց համրիչը սաթէ ,
 Աստղերէն վար կը թափէ :

Եւ դուն ինծի երեւցար .
 Աչքերուդ մէջ կար տառապանք եւ արցունք .
 Վէրքերուդ շուրջ կը ծըխային
 Իբրեւ խունկ՝
 Յաւն ու իղծերը մարդուն :
 Խօսեցա՛ր
 Քու անսահման բարութեամբ .
 Ձայնիդ մէջ կար երկիրներու
 Խորութիւն ,
 Եւ աստղերու տառապանք :
 Թէ ի՞նչ ըսիր , չեմ յիշեր ,
 Այն գիշեր՝
 Գերեզմանիդ առնթներ ,
 Դուն հոգիիս մէջ բացիր
 Նորէն , գոցուած դարպասներ :

Յետոյ լոյսին մէջ կեցած ,
 Բացիր վէրքերդ արիւնոտ
 Երկընթի մէջ չըբուժուած .
 Եւ հոսեցան արցունքներ
 Երկիրներէն ալերուդ :
 Ա՛հ, զգացի
 Թէ ուշ էր ,
 Որ այդ պատկերը բարի
 Ինծի համար կ'արտասուէր :

Ըսթափեցայ . . .
 Կը հընչէին զանգակներ ,
 Վարը ճիւղոջ գերեզման
 Վէրքի պէս ,
 Մութին վըրայ կը բացուէր :

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Գ. ԵՐԿԱՄԵԱՅ ԾՐՋԱՆԻ

ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՋԱՑ — ԴՈՒՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿԻ

Երջանիկ ենք որ, ողորմութեամբն Աստուծոյ, կարող կ'ըլլանք այս տարի ևս, ի լրման երրորդ երկամիակի հաստատութեան ձևով թարգմանչաց — Դուրեան գրական մրցանակի, գումարուիլ այս պատմական արահիս մէջ, հաղորդելու համար պատուարժան ներկայիցդ և բովանդակ լրութեան սիրեցեալ ազգիս՝ տեղեկութիւններ այս շրջանի մրցման ներկայացուած երկերու, անոնց վերաբերմամբ կատարուած քննութեանց և անոնց հեղինակներուն համար Ս. Աթոռոյս Ուսումն. Որդորդոյ կողմէ տնօրէնուած պարգեւներու վերաբերմամբ:

Զուտ հայագիտական բանասիրութեան և գրականութեան նպատակաւ հաստատուած այս ձեռնարկը սկիզբէն իսկ նուիրուած լինելով մեր անմահ նախնեաց թարգմանչաց փառելի անուան և նոցա արժանաւոր հետեոյ մեր մեծ նախորդին և ամենուն սիրեցեալ Հօր հոգեւոյս Տ. Նշիւն Ս. Պատարարք Դուրեանի յիշատակին, այդ իսկ պատճառաւ՝ պարգեւաբաշխութեան այս հանգչեւ դարձեալ տեղի կ'ունենայ առաջիններուն եկեղեցական տօնակատարութեան և երկրորդին անուանատօնի վաղորդայնին. ուստի և պարտք է ամենուն նախ և յառաջ ուղղուիլ մտովի ազգին և իր Ս. եկեղեցւոյն պատմութեան և մատենագրութեան մեծագոյն փառքերուն, մեր հաւաքքին աննահանջ առաջնորդներուն և 15 դարերէ ի վեր մեր ազգային մատակարարին անայլալ սեեռակէտերը հանդիսացած «երկուց հաւասարելոցն» Սրբոց Սահակայ և Մեսրոպայ և իրենց աշակերտաց և դարբնութեան յաւելեալական աշակերտութեան գծին վրայէն իրենց հետեոյաց խորհուրդին, եւ միայն ի սրտէ որպէս թարգմանչաց Տէրը անշէջ պահէ անոնց ձեռքով մեր հողեւորական և ազգային կեանքին մէջ լուցուած լոյսը, և օրհնէ յիշատակը անոր որ այդ լոյսին ամենէն նուիրեալ վերարժարձողը եղաւ այս դարաւոր հաստատութեան մէջ. ամէն:

Վերջացող այս շրջանի ընթացքին, մերցանակի ներկայացուած են հետեւեալ չորս երկերը. 1. Հայ Անձնանունաց Բառարան. գործ Բրոք. Հրաչեայ Աճառեանի. 2. Հայոց հնագոյն պատմութիւնը ու լեզուն, բոս անպարզութիւններ, պատմաբանական մի փորձ. գործ Պ. Արշակ Սաֆրաստեանի. 3. Իրաւ-

պաօսներ. գործ Պ. Յակոբ Օշականի. 4. Դրական յիսմամբակ մը եւ իր մէկ ներկայացուցիչը, Յակոբ Օշական. գործ Պ. Մկրտիչ Պարսամեանի. — Այս չորսն առաջինը, Աճառեանի երկը, զրկուած էր կանոնի, երկրորդ երկամիակի մրցման ենթարկուելու համար, բայց պայմանեալ ժամանակին փակումէն վերջ հասած ըլլալով մեր ձեռքը, յետաձգուեցաւ յաջորդ՝ այսինքն այս երրորդ շրջանին: Երկրորդը ստացուած է ժամանակին. իսկ վերջին երկուքը, Յակոբ Օշականի և Մկրտիչ Պարսամեանի երկերը՝ պայմանեալ ժամանակի հազիւ վերջին օրերուն: Ուսումն. Որդորդը, նկատի առնելով ներկայացուած այս գործերուն թէ՛ պարունակութիւնը և թէ՛ անոնց ստացման հանգամանքները, պատշաճ դատեց այս չորսն առաջին երկուքը միայն առաջադրել վերջացող այս շրջանի մրցանակին, իսկ վերջին երկուքին՝ այս մրցանակի ձեռնարկի նպատակին ո՛ր աստիճան համապատասխան լինելու և այլ հանգամանքներուն նկատառումը թողուլ յառաջիկայ՝ այսինքն վաղուէնէ սկսելիք չորրորդ շրջանին: Այս պատճառաւ երկու առաջինները միայն յանձնուեցան քննութեան. — Թող անդէպ չընկատուի յայտնել և յայտարարել այս առթիւ թէ, ըստ ոգւոյ նոյն իսկ գրական այս մրցանակին, որ, ինչպէս իր կանոնագրին մէջ մատնանշուած է արդէն, ըստ ամենայնի շարունակութիւնն է միայն երեսնի Սահակ-Մեսրոպեան-Իվմիրեանց գրական մրցանակին, պարտաւորուած ենք նախապատուութիւն տալ միշտ մեզ ներկայացուած երկերէն անոնց առաւելապէս, որոնք բանասիրական բնոյթ ունին, և մեր պատմութեան և մատենագրութեան հին, աւելի ճիշդ ոչ այժմեան շրջաններուն ուսումնասիրութեան են նուիրուած. և ասիկա՝ բացի վերե ցուցուած կանոնական արամագրութենէն՝ այն պատճառաւ մանաւանդ որ մեր անցեալին գործերն ու զէմքերը աւելի արժանաւ և կարօտ են հետաքննութեանց, թէ՛ թոյլ չտալու համար որ ժամանակի մուկին մէջ անյայտանա անոնք հետզհետէ և թէ՛ որպէսզի իր սերունդը հաղորդուին անցեալի հիմքերուն հետ. և յետոյ, նաեւ մենք պատճառաւ որ այլ ևս պատմութեան վե-

բարերորդ հարցերն ու անձերը ընդհանրապես աւելի անանձնական անկիւնէ մը կը դիտուին, և ըստ այնմ աւելի դիտականօրէն առարկայ կ'ըլլան ուսումնասիրութեան: — Բայց անցնինք խօսելու ներկայացուած գործերու մասին: — Հայ Անճնանուանց Բառարանը, մեքենագրեալ 1743 էջերէ բաղկացած մագիստրական գործ մըն է, ինչպէս միայն պիտի կարելի ըլլար սպասել իր մեծատաղանդ և գիտուն հեղինակէն: Անառեան, որ մեր զրականութիւնը հարստացուցած էր, բացի հայագիտական բառարանութեան կալուածին պատկանող բազում մեծարժէք գործերէ, որոնց թիւը 61 է (40ը տպեալ, 21ը անտիպ), պատրաստած է նաև բառարանական երկու տառարան երկեր, «Հայերէն գաւառական բառարան», Թիֆլիս ակումբէ 1913ին, իբրև Թ. հատոր էմինեան Ազգագրական ժողովածուի, և որուն ամենաընդարձակին պատրաստութեան ձևը նարկած էր վերջին տարիներու Երևանի մէջ, և մանաւանդ «Հայերէն Արմատական Բառարանը», վեց հատորներէ բաղկացած՝ ընդամէնը 8344 վիմատիպ էջերով՝ և յաւելուածական տպագիր հատորէ մը, 209 էջ, 1926ին հրատարակուած Երևան. վիթխարի գործ, որուն հանդունակը եւրոպական դրականութեանց մէջ իսկ չկայ՝ ըստ վկայութեան Մէյէրի: Զուտ լեզուաբանական յոխարգիր ունեցող այս բառարաններէն զատ, ան աշխատութիւն նուիրած է նաև հայ յատուկ անուանց բառարաններու, և պատրաստած է «Հայ Տեղանուանց բառարան» մը, դեռ անտիպ, ինչպէս կը տեղեկանանք իր նամակէն, և այս՝ «Հայ Անճնանուանց Բառարան»ը զոր ունինք մեր առջև: — Ընդհանրապէս աղքատ է եղած մեր զրականութեան բառարանական սեռը, իր թիւը զուտ հայկական և թիւ՝ օտարալեզու ճիւղերուն մէջ, վկայ՝ — յիշելով հոս միայն զերուն մէջ, վկայ՝ — յիշելով հոս միայն զերուն հայերէնները և հայագիտական արժէք ներկայացնողները — Ստեփանոս Լեհացիի բառարանը, որուն ձեռագիր հատակտորներէն կը հասկցուի իր բացառիկ արժէքը, և Նրեմիա վարդապետի 1678ին Արեւիկոնայ և 1728ին Կ. Պոլիս հրատարակածը, որ կը պահէ միշտ իր մասնաւոր կարեւորութիւնը, վեներտիկեան երեց վարդապետաց հոյակապ երկհատոր Հայկազնեանը և իր Առձեռնը, որոնք հակառակ իրենց ամբողջ դարու մը

հնութեանը բարձր կը մնան միշտ մատենագրական և գործնական տեսակէտով մանաւանդ, Սահակ վարդապետ Ամատունիի «Բան ու Բառ»ը, Նորայրի և Նուպարեանի Ֆրանս — հայկականները, որոնց առաջինը արժէքաւոր է արգարե մատենագրական և երկրորդը՝ աշխարհագրի ճշգրտանութեանց տեսակէտով, Հիւնքեապէյնտեանի Ստուգարանութիւնը, և զընդարաց կոյտերու մէջ թանգարանուած ձեռագիր բառարանները, որոնց կարգիկ կարելի չէ անխառնակ թուել: Կր. Գարիկեանի սկիզբատառայ Բառարանը և Սկիզբատական Բուժբուժակաց բառարանը (ի մօտոյ հրատարակելի մեր տպարանէն) — չկարենալով հոս յիշել անշուշտ դեռ լոկ ծանուցուած կամ ընդ մամլով եղածները, — այս՝ բացի ասոնցմէ, բոլոր միւսները, յաճախ իբրև անհաւատաբան կ'ընդունուին, ընդհանրապէս դպրոցական և գործնական կամ զրպանի կիրարկութեանց սահմանուած գործեր, միջակ գիծի վրայ կը մնան, ընդհանրապէս զօրկ լինելով ստուգաբանական արժողութենէ, ինչ որ չէր կրնար սպասուիլ ոմանց ժամանակէն և այլոց հեղինակներու ձեռնհասութենէն, կամ առհասարակ պատրաստուած ըլլալով հապճեպով կամ սոսկ քաղուածօրէն: Ստոյգ է թէ, իբր կէս դարէ ի վեր, այս արդին մէջ կատարուած են մասնակի բազում աշխատութիւններ, բառահաւաքական, բառախօսական, բառաքնական, ռեալիտական և ստուգաբանական ուղղութեան, ինչպէս Նորայրիներ՝ Նախ, յետոյ՝ Հ. Տէրվրեանները, Հ. Տաշեանները, Հ. Ա. Վարդանեանները, Դուրեան Սրբազանները, Ադոնյանը, Էայլը, Էայլը, և եւրոպացի հայագէտներուն, մասնաւոր գրքոյկներով և յօդուածներով հրատարակուած: Այս բոլոր ուսումնասիրութեանց և քննութեանց արդիւնները կը ծառայեն առատօրէն հարստացնելու միջերը ատաղձներուն, որոնցմով օր մը պիտի կազմուի հայկական ճոխագոյն և կատարելագոյն բազիրքը: Բայց բոլոր ցարդ եղածներուն մէջ զխաւարագոյնը կը մնան միշտ Անառեանի Գաւառական և մանաւանդ անդերազանցելի Արմատականը, ու չէ կարելի, ո՛չ ալ մանաւանդ ներքի՝ այդ գետինին վրայ ոչ ոքի տալ առաջնութեան բարամունքը, բայց եթէ իրեն՝ պատուաբան Բրօքսֆօրթին, որուն անձին վրայ

ևս կարծես այնպէս կը ճշմարտուի ծանօթ բանազմիւրը ՎՄէԿ հայ երգիծն կ'արժէ հազար մարդեր...»։ — Մեր այս նկատողութիւնները կը պատկանին, սակայն, բառարանական սեռին լեզուաբանական բաժինին միայն։ Ձգառուինք ըսելէ, այդ սեռին միւս բաժինը, տեղանուանցը և անձնանուանցը շատ աւելի աղքատ է եղած։ Եթէ իրրե օտարի մը գործ՝ ի նկատի չսունենանք Հիւպշմանի Հին Հայոց Յելոյ աւնուանքը, որ ճշգրտ աշխարհին պատմական տեղաբնութեան մասին ուսումնասիրութիւններովս կատարուած գիտական քննութիւն մըն է հայկական նահանգներու, գաւառներու, քաղաքներու, գիւղերու, լեռներու, ձորերու, բերդերու, ևն. ևն. անուններուն մասին, և Հայկական յատուկ անուանքը, որ բուն իսկ հայերէն բառերէ կազմուած հայ անուններու ցանկ մըն է — հանգեք ժամանակահատուկ համառօտ ծանօթութիւններով, ազգային հեղինակներէ հրատարակուածները, ամէնքն ալ խառն, այսինքն թէ՛ տեղանուանց և թէ՛ անձնանուանց բառարան, քանի մը հասո քան միայն։ Առաջինն է Մխիթար Աբգարի առաջին աշակերտներուն Վենետիկ հրատարակածը, որ երկու մասերէ կը բաղկանայ. Աստուածաշնչական և ոչ—Աստուածաշնչական (իմա՝ մասնաւորաբար ազգային) տեղական և անձնական յատուկ անուանց զոգգ բառարաններ, առաջինը Հայկականին հետ միասին տպուած 1769ին, Վենետիկ։ Երկրորդն է Վենետիկի հրատարակած 1903ին. հայկական և հայաբնակ վայրերու լոկ տեղագրական և պատմական բառարան, գործ յոյժ շահեկան անուշտ, թէև անհաւասար բըռնուած, և դժբախտաբար կիսաւարտ մնացած։ Չորրորդը՝ այն զոր ուրիշ Վենետիկեան մը, Հ. Մ. Պատուրեան, վերջերս սկսած տպագրել Պուքրէշի մէջ, ճշայն Հանրագիտակն անուան տակ։ Այս գործը, յոյժ ընդարձակ ծրագրի մը վրայ մտածուած պատկերազարդ հրատարակութիւն մը՝ արժանի ամէն քաջալարութեան, այբուբենական շարակազմութեամբ համադրութիւնն է Հայաստանի և հին ու նոր հայ գաղութներու

պատմական վայրերու և արքայական, իշխանական, նուիրապետական, եկեղեցական, հասարակական, մտաւորական, կըրթական, գրականական, պատկերազարդական, գիտական, ճարտարագիտական, առեւտրական և այլն զէմքերու և ձեռնարկներու և հայութեան հետ կապ ունեցող հին և նոր օտարականներու մասին մանրակրկիտ խնամով հաւաքուած տեղեկութեանց, և կը խոստանայ իր ամբողջութեանը մէջ կոթողական յաղողութիւն մը հանդիսանալ հայ գրականութեան այս սեռին մէջ։ — Աճառեանի գործը իր բոլոր այս նախորդներէն կը տարբերի իրեն սեփական յատկանիշերով, և, եթէ նկատի չառնենք մինչև քրիստոնէական թուականի 1500 տարւոյ ժամանակաշրջանը միայն ընդգրկելը, որուն մէջ թերի թողուած գործի մը հանգամանքէն աւելի յաջորդ հաստի մը խոստումով արդար է տեսնել, անոնց վրայ ունի առաւելութիւն մը, որ իր գիտական և բանասիրական նկարագիրն է։ Ոչ ւսիմիտանց սեղմ և ցամաք են իր տուած ծանօթութիւնները, և ոչ ալ անընտրող և շռայլ։ Ամէն անձի նախ անունը կը ստուգաբանէ վերելուծօրէն. կը ճշգէ անոր հայ կամ օտար ծագումը, կը դնէ այդ անուան բուն նշանակութիւնը և հին հայ հեղինակներու անոր մասին ըրած ստուգաբանութիւնները, եթէ կան. կը քննէ այդ անունին օտարազգի ձեւերը. կը փնտռէ թէ նոյն անունը այժմ նոյն կերպով կենդանի է տակաւին, և կամ ի՞նչ գաւառական, ժողովրդական և փաղաքական ձեւերու ծնունդ է տուած, թէ երբ սկսուած է գործածուիլ մեր մէջ. համառօտակի և իրենց թուականներով կը յիշատակէ նաև նոյն անուններով կոչուած անձերը օտարներու մէջ։ — Յետոյ, ժամանակի երկար տեղեկութեան վրայ, այսինքն դարէ դար, այդ անունը կրող բոլոր հայ անձերու յիշատակութիւն կ'ընէ, թէև ամփոփ գիծերով բայց մանրամասն ազգաբանութեամբ և կենսագրութեամբ։ — Վերջապէս, իւրաքանչիւր անուան քով կը դնէ աղբիւրներու լիակատար ցանկը գլուխ առ գլուխ կամ երես առ երես. և այն՝ ոչ թէ միայն ընդհանուր ձեռքով, այլ անուան իւրաքանչիւր ձեւ առանձին առանձին յիշելով և բոլորին զէմ բոլորին վկայութեանց տեղերը նշանակելով։ Եւ այսպէս ուր. Գրիգոր,

սեռ. Գրիգորի կամ Գրիգորոյ, են. են. : — Ինչպէս ինքն իսկ կ'ըսէ մեզ ուղղած իր նամակին մէջ, «Անուանացանկը ամբողջական և լիակատար է : այս առթիւ օգտագործուած և բառաքաղուած է ամբողջ մեր մատենագրութիւնը (որուն ցանկը զըրուած է Արմ. Բառարանին 7րդ հատորին սկիզբը, 28 մեծ էջերու վրայ), և նոր զըրականութենէն ջամբեանք, Ալիշանի գործերը, Օրմանեանի Ազգապատումը, Գարազաշեանը, Լէօն, են. են. : Ձեռագրներն ու անուանացանկներն ալ օգտագործելու համար առած է Տաշեանի ցուցակը, որուն բոլոր անունները առած է մտցուցած է իր գործին մէջ : Արդարեւ, իր իսկ բառերով սպասանիչ կոչելու չափ մանրակրկիտ աշխատանք մը», ինչպէս կը տեսնուի առաջին նայուածքով : — Շօշափելի կերպով ըմբռնելու համար իր այս մեթոտին կիրաւրկումը, գործնական պիտի ըլլար իբրեւ նմոյշ յառաջ բերել քանի մը հատուածներ քաղուած օրէնս : — Անունք, գործօրինակ, ՍՄԲԱՏ անունը, օար. ծագումն անյայտ. կայ նաեւ իրանեանց մէջ. հմտ. որդի Բահրամ Գորի, Sumfadh մոգ Նիշապուրտի, սպարապետ (775 թ.), փոխառութեամբ նաեւ վրաց մէջ, ինչպէս Sumbat Բագրատունի, որդի Ասոր-ներսեհի. Sumbat Էրիսթավաց Էրիսթավ (Ժ դար) եւայլն Justi. 314-5 : Յիշուած է նաեւ Տաթարուքեանց մէջ (Գ. դար). Justi. 281. բ. ինր. (Ա. իր. և Բ. կգ.) համարում է հրէական Շամբաթ ձեռք, որ Բագրատունի տոհմի մէջ սովորական անուն էր : Իրեն հետեւելով նաեւ Միխիթար Անեցի (ԻԱ.), համուէլ Անեցի (46), Միխայէլ Ասորի (էջ 101) գրում են Սթատարա. Բայջ. այսպիսի հրէական անուն այլուստ ծանօթ է : Կայ արարերէն ܣܡܬܐ, առիւծ (Քամուս. Թրք. Թրգմ. Ա. 354), որ պիտի համապատասխանէր Լեւոն անունին : Այժմ սովորական անուն է և հնչուում Սումարատ. ինչպէս և վրացերէն Սումարատ : — Ապա կարգաւ յառաջ կը բերուին այս անունը կրող պատմական յիշատակած դէմքերը : — Սթատ. այն է Շարաթ իշխան հրէայ, որ Հրաչեայ Թագաւոր հայոց գերի բերաւ Երուսաղէմից և բնակեցրեց Հայաստան : Բագրատունեաց Նախնին է Սեռ. Սթատայ (Միխ. Ասորի 2.). — Սթատ Բագրատունի, որդի Բիւրատ Բագ-

րատունեոյ, և զայնակ Արտաշէս Բ.ի, փախցրեց նրան Պարսկաստան և յետոյ Հայաստան առաջնորդելով հօրը զահլը բարձրացրեց (63 թ.). կը նշանակէ թագմաթիւ մաւտենագիրներու մօտ յիշուած տեղերը : — Սթատ Ասպետ, որին Տրդատ ուղարկեց անել զկոյնն Աշխէն իւր ի հնութիւն (Ի. դար). — Սթատ որդի Գրիգորի, Կոկիսոնցի, նահատակակից Ստեփանոս Ունեցեոյ (362). — Սթատ սասպետ Բագրատունի, որդի Բագրատ Բագրատունեոյ, սպարապետ Պապի, Միրաւի ճակատամարտում հրաշէկ շամփուրով սպանեց Մեհրուսեանին (Վ68). — Սթատ Սահուունի, սպարապետ Վարազդատի (314). — Սթատ սասպետ Բագրատունի, Վարազ Մամիկոնեանի հետ գնաց Վաւթ Թագաւորի մօտ, հաշտեցրեց նրան հայոց հետ և Թագաւոր նստեցրեց Արտաշէս Գ.ին (422). — Սթատ հայր Աշոտի տեառն Բագրատունեաց և Արշակունեաց (2. դարի սկիզբը). — Սթատ Բագրատունի, որդի Մանուէլի, հազար հօգւով Մօրիկ կայսրի հրամանով հանուեց Թրակիա կոռուբու. ըմբոստանալով կայսրի դէմ բռնուեց եւ ձգուեց կրկեսը, ուր յաղթելով զազաններին՝ իր քաղութեան համար ներման արժանացաւ և Ափրիկէ աքսոր զրկուեցաւ (2. դարու վերջերը). — Սթատ Մամիկոնեան, որդի Գայլ Վահանի, յաջորդեց հօրը (506 թ.). յաջորդութեամբ կռուեց պարսից Սուրէն և Տիգրան զօրավարներին դէմ, իր գերեզմանը ցոյց են տալիս Մշոյ Ս. Կարապետի գործակից և օգնական Սթատայ տները, գործակից և օգնական Սթատայ որդւոյ Գայլ Վահանի՝ պարսից դէմ պատերազմներում : — Սթատ Բագրատունի Վրկան մարզպան . . . Սթատ Բագրատունի որ շինել է Կարնացոց վանքը Երուսաղէմի մէջ . . . Սթատ Բագրատունի, որդի Վարազդուրեց Մարզպանի . . . Սթատ Բագրատունի, հայր Սթատայ՝ յաջորդին Գր. Մամիկոնեանի . . . Սթատ Բագրատունի, յուսնաց զօրավարի հետ Արաքսեի դէմ գոյրաեկաւ, բայց յաղթուեց . . . Սթատ Բագրատունի Բիւրատեան, եղբայր կամ որդի Աշոտի . . . Սթատ որդի Աշոտի, Վարդանակերտի ճակատամարտին մասնակցող նախաբաններէն մին . . . Սթատ Բագրատունի, որդի Նարազ-Սահակայ, տէր Գալսեանց բերդի . . . Սթատ ի Փարպեան իշխան աղ-

ուան... Սմբատ Բագրատունի, որդի Աշոտի, կախուեց կաշմ ոստիկանի անունով... և այսպէս ընդամենը 96 Սմբատներ, որոնց մէջ այն քաղկեդոնիկը որ վիճաբանեցաւ Ստեփանոս Սիւնեցիին հետ, և յաղթուելով անկէ՝ հալածեց զայն, ուրիշ մը՝ պատրիկ և սպարապետ հայոց, և զեռ ուրիշներ, որոնց մէջ, ի մէջ այլոց, Սմբատ Թոնգրակեցի, Սմբատ Ա. Թազաւոր, Սմբատ Բ. Թազաւոր, Սմբատ Մագիստրոս, որ շինեց Բագնայրի վանքը, Սմբատ Բ. Թազաւոր Սիւնեաց, Սմբատ զուքս Ուռհայի, Սմբատ որդի Սենեքերիմ Ա. Թազաւորին Սիւնեաց, Սմբատ Գունատապալ, Սմբատ Դ. Թազաւոր Ռուբինեան, Սմբատ իշխան Օրբէլեան, ի վերջոյ և Սմբատեանոյ՝ զուստր Սմբատ Բագրատունեայ, Սմբատիկ (փաղաքշական անուն), Սմբատուհի, Սմբատորկի, Հոս տուի անունները շատէն քիչին, և սոսկ անունները Աճառեան այդ բոլոր անուններուն գլխաց տուած է իւրաքանչիւրին հաւկիրճ կենսագրականը, նշանակելով նաև այն տեղերը, ուր յիշուած են անունք, գլուխի, էջի և այլն մասնանշումներով... Ուրիշ նմոյշ մը, աւելի համառօտ. Պիմի յուռնարէն Πύος անունն հյց. Πύος ձեռք, փոխ առեալ է լատ. Pius անունից որ կը նշանակէ բուն առաքելի, բարեպաշտ։ Այս անունով յայտնի են հռովմայեցոց Անտոնինոս Պիոս կայսրը և պապեր, և մանաւանդ Պիոն քհ. նահատակ, տոնելի առ մեզ։ Այս անունը աւանդուած է մեր մէջ և այժմ էլ գործածական է, բայց կայ Պիոնեան մականունը Սեբաստիա, որ ցոյց է տալիս թէ երբեմն գործածական է եղել — Եւն. ևն. — Այնքան բացայայտ է գործին մէծ արժեքը, որ կարելի էր խոսիչ և եթ և ուղղակի վճռել անոր արժանաւորութիւնը մըրցանակի. բայց թէ՛ օրէնքը տառապէս ևս յարգած ըլլալու և թէ՛ մասնագիտորէն ձեռնհասի մը կարծիքին վրայ հիմնելու համար իր դատաստանը, Ուսումնական Սորհորդը որոշեց զայն յանձնել Պրոֆ. Կ. Բասմաջեանի քննութեան՝ Բարիզ — Յարգելի բանասէրը սիրով ընդունելով մեր առաջարկը, յետ մանրակրիտ քննութեան իրրե նկատելի կէտ հետեւեալները միայն ներկայացուց մեզի ներկայ տարւոյ իր 1 Յուռնի տեղեկատուական նամակին մէջ թէ 1. Աճառեանի բառարանին մէջ կը պակսին

Բագնայրի արձանագրութեանց մէջ 1234ին և 1262ին յիշուած Շարապշահի և իր դստեր՝ Թալիկի անունները. թէ 2. Օշին անունը աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ուղղագրել Աւշին, քանի որ ինքն ալ կ'ընդունի անկապ արաբերէն اوشان է, և դրամներուն վրայ ևս Աւշին» ձևով գրուած է. թէ 3. Ճիշդ է է Լեոն Ե. Լուսինեանը Լեոն Զ. կոչել. զի ան իր կտակագրին և ստորագրութեան մէջ «Լեոն Ե» (Leonis quinti) կը կոչէ զինքը. թէ 4. Լեոն Ե. կամ վերջին Սէն — Դնիս Թաղուած է, ինչպէս կը գրէ Աճառեան, այլ Բարիզի Նախկին Կեղեաստինեանց վանքին (այժմ զօրանոց) Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ աւագ խորանին ձախ կողմը, իսկ Սէն — Դնիսի տապանաքարին տակ ի անհիշեալներ չեն ամփոփուած երբեք — Այս չորս փոքրիկ դիտողութիւններէն յետոյ, որոնց առթիւ ի դէպ է յիշել Որատիոսի խօսքը «Սակայն յերկար ի վաստակ մարթի թէ քուն ուղղիցի», միծայարգ քննադատը կը զընահատէ Պրոֆ. Աճառեանի գործը, զոր իր նման նախորդներէն լաւագոյն կը համարի, և նկատելով զայն արդիւնք մանրամասն քննութեանց և բազմամեայ հետազօտութեանց, շնորհաւորելի կը գտնէ անոր վաստակաւոր հեղինակը։

Անցնելով Պ. Արշակ Սաֆրաստեանի ներկայացուցած գործին, ձեռագիր ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մըն է ան՝ խոշոր և խիտ 389 էջերէ բաղկացած, և է՝ իր բառերով «պատմաքննական մի փորձ», նիւթ ունենալով «Հայոց հնագոյն պատմութիւն և լեզուին ըստ սեպագրութիւնների»։ — Գործը բաժնուած է քանի մը մասերու, ըստ հետեւեալին. 1. Նախաբան մը (էջք 1-29), որուն մէջ կը պարզուի այս ձեռնարկին կամ «փորձ»ին պատրաստութեան տուն տուող պատճառը, որ է հերքել հայ անցեալին և հայոց պատմութեան մասին վերջերս մեր մէջ ընդհանրացած քանի մը կարեւոր սխալները (էջք 1-20), Այս գլուխին վերջաւորութեանը դրուած է նաև մատենադիտական ցանկը հայերէն, գերմաներէն, ֆրանսերէն և անգլիերէն բազմահարիւր հատոներու, որոնք իրրե աղբիւր ծառայած են այս ուսումնասիրութեան համար (էջք 21-29). յաջորդ մէն մի գլուխներուն ծայրն ալ աւելցուած են արդէն մասնաւոր

ցանկեր աղբիւրներու, որոնք յատկապէս առընչութիւն ունին այդ գլուխներուն մէջ նկատի առնուած խնդրոց հետ: — 2. Ներածութիւն մը, որ կը շօշափէ «հին հելլէ-նական և հին իրանական դրաւոր աղբիւր-ներու գիտական արժէքը» (էջք 30-389): — 3. «Հին հելլէն ասանդութիւնը ինքն ըստ-ինքեան և երկու ստորաբաժանութիւնով. Հայաստան և հելլէնական ասանդութիւնը. Հայաստան և հին պարսկական ասանդութիւնը» (էջք 90-263): — 4. «Շալոյց պատ-մութեան ասանդութեան սկիզբները» (էջք 264-328): — 5. «Անպարսկական ապացոյցներ հայոց ասանդութեան վաւերականութեան» (էջք 329-389): — Ըստ Սաֆրաստեանի, Հայաստան, իբրեւ կաղժակերպուած պե-տական կեանք և ծաղկեալ քաղաքակը-թութիւն ունեցող երկիր, աշխարհի հնագոյն երկիրներէն է, առ նուազն ժամանակակից ժողովապետի և Սումերներու: Իր բնակչու-թիւնը՝ խաղաղ բարձր տէր, իր գրացիներու հետ բարեք յարաբերութեան մէջ ապ-րած և նուաճողական մոլիսանդութիւններէ և ատոնց հետեանք անդլութիւններէ ինք-զինքը հեռու պահած ժողովուրդ մը եղած է միշտ: Այդ ատօք Մեծն Տէրտէլի վերա-գրուած ստարակով զաղթագործութեան արարքները կեղակարծ են պատմականօրէն: Իր դէպի դուրս զինուորական շարժումները առաւանդին իբրեւ ինքնապաշտպանութիւն պէտք է հասկցուն: Իսկ ժողովուրդին այդ խաղաղաւէտ բարքը հետեանք է երկրին բնական գիրքին և տնտեսապէս իր ինք-նաբաւ և ըստ այսմ ինքնագոյն գրութեան, որ սակայն իր մէջ ծնունդ տուած է երկու բացասական երեւոյթներու: Այդ երեւոյթնե-րէն մին է սեղանական ուժեղ առանձնայա-տութիւններու և շրջանային ինքնուրոյնու-թեան, և միւսը՝ ազգային-պետական փի-լիսոփայութեան մը և՛ ուրիշմ՝ քաղաքա-կան մտածողութեան մը պակասը, որ առ-հաւօրէն կարծես մինչև մեր օրերը շարու-նակուած է մեր մէջ: Մեր քաղաքական տկարութեան պատճառներուն արմատը այդ մայրաւթիւնն է ամենէն աւելի: Ի դուր է վերագրիլ զայն՝ ներքին անմարտանութեան առաջնորդներուն և մեր երկրին աշխարհա-գրական անյարմարութեանց, զոր օրինակ ծովափնայ մասեր չունենալով վարկածին: Այդ տկարամտութեան յառաջման քիչ

չէ օգնած նաև մեր մէջ հետզհետէ յա-ւաջացած միտումը մեր մասին տեղեկու-թեանց համար աւելի օտար քան մեր իսկ պատմիչներուն հաւատ ընծայելու: մեզի ճշմարիտ կը թուին Փաւստոսէն և իորինա-ցիէն աւելի՝ Հերոդոտոսը, Տակիտոսը և ու-րիշներ, որոնք սակայն, պետական գրիչ-ներ, քաղաքական գիտութիւնով յաճախ խեղաթիւրած են շատ բան, մինչ մերին-ները, թէ՛ իսկ սխալին միամտօրէն, չեն ստեր գոնէ նպատակաւոր ձգտութիւնով: Մեր անցնալին պատմական ճշմարտութիւնը աւելի մեր քան թէ օտար աղբիւրներուն մէջ պէտք է փնտռել. ու այդ աղբիւրնե-րուն մէջ նախագոյն և մեծազոյն կարեւ-րութիւնը պէտք է տալ սեպագրութեանն-րուն, որոնք շատ ինչ կ'ըսեն համաձայն մեր պատմիչներուն քան թէ օտարներուն: Ձամչեանէն մինչև Գաթըրճեան, գործա-դրուած ազգային պատմաբանական ողջմը-տութիւնը, այսինքն աւելի մեր պատմիչ-ներուն արժանահատութեամբ վստահիլն մեզի համար լաւագոյն կերպն է ազգային ինքնաստանդութեան: Այսչեւ նախաբանինմէջ Սաֆրաստեանի պարզած թէլը: — Ներա-ծութեան մէջ աւելի մանրամասն ապացու-ցութիւնով կը ձգտի հաստատել սեպագրու-թեանց կարեւորութիւնը: Մեր հին արքա-յազարմին՝ խալդեանց պահաւի են, որովհետեւ ժայտերու, կոթողներու և իրերու վրայ փո-րագրուած սեպածե արձանագրութիւններէ են քաղուած: Այդ ժամանակաշրջանի վե-րաբերեալ յեանագոյն դրաւոր պատմու-թեանց համար՝ այդ արձանագրութիւննե՛րը միայն կրնան ծառայել իբրեւ ստուգանիշ: Ասո՛ր համար է որ, խալդեանց անուամէն և Ասորեստանեայց կործանումէն ետքիշըր-ջաններուն համար, ուր սեպածեները ինք-նին դադրած են և եղածներն ալ մեծ մա-սամբ աւերակներու մէջ անյայտ մնացած, պատմութիւնը անստուգութեան ամպերէ կը պարուրուի. որովհետեւ լուի գրաւոր եւ յաճախ գրական աղբիւրներէ կ'առնէ իր նիւթը: Այդ մեթոտին ամենէն տիրական գործադրումն է Հերոդոտոս, առաւ՝ բայց երեսնակոյնէն՝ առաջնորդներէ առաջնոր-դուած գրիչ մը, որ Արեւելի ժողովուրդ-ներուն և անոնց կեանքին վրայ նայած է Արեւմտաքցիի մը՝ այսինքն անոնց արժէք-

ներուն ի յառաջագունէն չհաւատացողի մը քմծածաղով, և որ յաճախ չէ վարանած իր տեղեկութիւնները հիմնել համերական կամ նման երգերու մէջ հիւստեամ միզամածային զրոյցներու վրայ, և որ չէ քաշուած, զոր օրինակ, Թաղէսէ իբր թէ նախագուշակուած արեգակնային խաւարումի մը դէպքը իբրեւ կռուան ծառայցենք պատմական եղելութեան մը ճշգումին։ Իրմով գրականանալ սկսած և յաջորդներէ այս կամ այն չափով չարունակուած այդ մտայնութեան ծնունդ կը համարի Սաֆրաստեան — միշտ յենլով անուանի գիտուններու անուանց վրայ — Մարական կայսրութեան մը առասպելը, որ, ըստ այժմեան ճշգրտումներուն, իրանական ցեղերու զատորոշման մէջ երևոյթն է միայն, աշխարհագրական և տեղագրական ճշգումներով իր իսկական չափին վերածուած։ Նոյնպիսի ծնունդ մը կը նկատէ նաև Լիւգ-իական կայսրութեան մը առասպելը, ինչպէս և Կիաքարի մը գոյութեան պատմական ատեղծութեամբ։ ատեն վերջ դուրին է այլ ևս դատել այդ ամենէն առաջ եկած պատմագրական անհեթեթութեանց արժէքը։ Ըստ Սաֆրաստեանի, մեր հին պատմիչներուն, իտերեացիի, իրմէ նախագոյններէ՝ Փաւստոսի, Անանուհի և Սիւրէոսի և յետեւագոյնի՝ Թովմա Արծրունիի, Ասողկկի ևն. մօտ տեսնուած մոլորանքները ընդհանուրն հետեանք են յոյն և ասորական և այլ գըրաւոր պատմագրութեանց այդ ազդեցութեանը։ Թէև, բարեբախտաբար, իրենց մէջ կան տակաւին բազում կէտեր՝ պատմական, բառախօսական և անուանակոչական հետքեր, որոնք վերջնապէս կրնանք են վազընթական այսինքն սեպագրական շրջաններէ եկած աւանդութեանց։ Իր անյոյ տեսութիւնն է, բազմիցս կրկնուած, թէ հին ժամանակաց պատմութիւնը հաստատուն հիմերու վրայ պիտի կառուցուի՝ ա՛յն ատեն միայն երբ սեպագրական արձագրութեանց վերջնական և ընդհողունածներուն յայտնաբերութեան և դասաւորման գործը ամբողջանայ — Յաջորդ գլուխը կարելի է նկատել ընդհանուր առմամբ աւելի տարածուած ընդարձակումը ներածութեան, յաճախակի կրկնութիւններով եւ յարասութիւններով բայց մաքաւանդ այնպիսի մասերով, որոնց՝ բուն նիւթին կամ կեդրոնական գաղափարին հետ ունեցած աւելցութիւնը գո՛ւար

է հասկնալ թէ ի՛նչպէս է ըմբռնած ինքը՝ Որովհետեւ Հերոդոտոսը կը նկատէ պատմագիրէ աւելի արձակ բանաստղծ մը, և իր այդ հանգամանքովը նոյնիսկ յոյն պատմագրական աւանդութեան ռահվիրան, որմէ, հակառակ Թուկիդիտէսի ձաղկիւն քննադատութիւններուն և Կտեսիոսի և Քսենոփոնի տարբերութիւններուն, շատ ազդուած են բոլոր միւս պատմիչները, ցոյց տալու համար թէ ո՛րքան անարժէք է այդպիսի ոգւով այսինքն բանաստղծօրէն կատարուած պատմագրութեան մը սեռը, վեր կ'ենլէ մինչև Հոմերոս, յոյն բանաստղծութեան հայրն ու տիպարը, որպէս թէ աղբերակին մէջ նոյնիսկ ցուցնելու համար այդ տկարութեան սկիզբը։ Կը համագրէ չուրջ դարէ մը ի վեր «Հոմերաբանութիւն» անուան տակ կազմուած քննադատական դպրոցին բոլոր տուեալները, եղբայացնելու համար թէ Իլիականը և Ոդիսականը ո՛չ թէ միակ քերթովէ մը՝ այլ բազմաթիւ հաջներակներէ յօրինուած հայրենասիրական տաղեր են, Պիսիստրատի ատեն յատուկ գրական մարմինի մը ջանքերով ողորկուած, ի մի փնջուած, փոփոխութիւններու ենթակուած։ Սկսպէս որ իր ամբողջութեանը մէջ մեծ մասամբ յիշխուած կամ յարմարեցուց գործ էր է ան, ներքին շէնքերով ջատուած, իրարընդդէմ պայքարներով կազմալուծուած յոյն բազմաթիւ ցեղերը հասարակաց թշնամիի մը գաղափարին դէմ միացնելու ձգտումով։ այդ նպատակաւ է որ սեծազոյն համեմատութեանց և զիջական գործարանաւորութեան մը փոխարկուած է Տրովադայի պատերազմը, իր հուսութեանը մէջ զիւրախմբական կոխ մը իսկապէս։ Ու իր մտածումն է հետեցնել թէ այսպիսի բանաստղծականութենէ մը իր սնունդը ծծած պատմագրութիւն մը ի՛նչպիսի բարոյականի կրնայ յանգիլ։ Բայց Սաֆրաստեան այսքանով չի գոհանար. ա՛նիկա աւելի լայն տեսակէտներու անկիւններէն կ'ուզէ դիտել իր ստեղծած հարցը՝ Հետզհետէ աւելի տարտղնուած վերլուծումներով կը ձգտի ուսումնասիրել յոյն ու գին. ասոր պատմողը կը ճշնի գծել հոյանի արուեստի մը անպարկեշտութիւններուն՝ առջև նրբացած՝ հիւժած, անբարոյ դիցաբանութեան մը մծղնութիւններուն ի տես օրէ օր աւելի պակշտ կենցաղի անձնատուր

եղած, եւ քաղաքական հայեացքներու, տնտեսական գրութիւններու, ընկերային սկզբունքներու, մին միւսը հերքող փոխ-ստփայական դպրոցներու խորունկցած ան-ջրպետութիւններով քայքայուած տարադա-դրուած ժողովուրդի մը նկարագիրը, զայն դէմ յանդիման բռնելու համար համայնա-պատկերին՝ միապետական կազմով, քրմա-կան կարգապահութեամբ, Զրադաշտի կրօ-նական խորհուրդներով եւ Զինտ-Աւետայի պատուէններով, Համուրապի օրէնսգրու-թեամբ եւ կրկամէշլինին նման գիւցազնա-վէպերու ներշնչութեամբ շատ աւելի հզօր պետականութեան եւ հաստատուն քաղա-քակրթութեան տիրացած ժողովուրդներու, որպիսիներ եղան պարսիկները, ապրես-տանցիք եւ բաբելոնացիք։ Իայց տրեմտեան եւ արեւելեան հին մշակոյթներուն այս զու-գակշիռը իր մտքին մէջ գուգակշիռն է լոկ յոյներուն գրաւոր եւ միւսներուն սեպածե պատմագրութիւններուն, ըստ որում պար-կեշտ ժողովուրդ մը միայն կրնայ ծնունդ տալ պարկեշտ գրականութեան, որուն մէջ ճիւղն է լոկ պատմութիւնը, եւայն՝ — իր խորհրդածութիւնները տեղ մը զուար-ճալիքի կը մօտենան սակայն, երբ կը հար-ցնէ ինքն իրեն թէ ինչո՞ւ Հերոդոտոս չի խօսիր բնաւ հայոց մասին, պատմիչ մը որ ունեւան լայն տեղ կուտայ Մարական կայս-րութեան առասպելին, որ ա՛յն քան ընդար-ձակ տեղեկութիւններ ունի պարսից երկրին եւ ժողովուրդին վրայ, ինչո՞ւ պիտի լռէր Հայաստանի նման չէն, արգաւանդ եւ հզօր երկրի մը մասին — այն ատեն խաղեան չըլնանին մէջ — որուն համար ա՛յնքան հա-մակրական տողեր նուիրած է Քսենոփոն իր «Նանանջ Բիւրուց»ին մէջ. ու կը կարծէ յանկուծ. պարզիչ առեղծոածով՝ խորհելով թէ Փոտ, Թ. դարուն, այդ թուականնե-րուն Յունաց մէջ եւ շատ ընդհանրացած գրական խորդաւանանքի սովորութեան մը հետեւելով պէտք է զեղծած ըլլայ յոյն պատ-մահայրին էջերէն հայոց վերաբերեալ մա-սերը։ Սաֆրաստեան այսպիսի կասկած մը պիտի ունենար արդեօք, եթէ գիտնար թէ յունաց ի մօրէ հայ այս անուանի պատրի-արքը, ընդհանրապէս յարգալից յարաբե-րութիւններ ունեցած է իր ժամանակի հայ կաթողիկոսին, Զաքարիայի հետ — Ըն-գունելով հանդերձ թէ յոյն գրական աւան-

դութիւնն է որ յընդհանուրն գունաւորած է հայ պատմագրութիւնը, ճիշդ կ'ընէ հաս-տատելու թէ՛ այնուամենայնիւ՝ մեր գրա-կանութեան մէջ բոլորովին ջնջուած չէ պարսկական աւանդութեան ազդեցութիւ-նը, ատոր հետքերը կը նկատէ մեր եկեղե-ցական կեանքին մէջ Լուսաւորչի ժամա-նակէն դուրսիւնը ասորական ուժեղ հո-սանքի մը, որ յետոյ քանի մը դար կը շա-րունակուի տակաւին Աղբիւնոսեան տան միջոցաւ, որ ներկայացուցիչն էր մեր մէջ սաստնեան քաղաքականութեան, ատոր շա-րունակութիւնը կը համարի նաեւ մինչեւ մեր օրերը Մանազկերտի, Պուլսարիսի եւ չըլա-կայ գաւառներու (որոնք՝ պատմականօրէն՝ Խորխոռունեաց, Ապահունեաց, Հարքի, Վարաժնունեաց չըլնան են) սահմաններէն ներս, Եղիղներու եւ Քուրդերու կրօնամերձ կեանքը մերիներուն հետ եւ մագաղաթեայ Աւետարանի մը համար ցոյց տուած եր-կիւղածութիւնը, զոր կը յիշէ Սրուանձ-տեանց իր Գրոց-Բրոցին մէջ. դարձեալ, նոյն այդ գաւառներուն ընտելութեան՝ Բիւ-զանդադներէն ուելի Սասանեանց կողմը հակամէտ լինելը, եւ այդ պատճառաւ այս վերջիններուն աւելի բարեյոյս հրելը. պա-րզայ զոր որոշապէս կը շեշտեն Փաւստոս եւ Խորենացի, գրելով թէ Խորխոռունեաց եւ Մաղխազունեաց տան պրուծիին եւ հետե-ւակազօրքի պարսից արքայական անձնա-պահ գունդը լինելը, ճիշդ ինչպէս էին Խաղեան Ռուսա Ա.ի օրով, ըստ վկայու-թեան Ասորեստանեայց սեպագրութեանց։ Այդ ազդեցութեան հետեանք կ'ուզէ են-թադրել նաեւ հայոց ձեռնպահութիւնը Քաղ-կեդոնի ժողովին, որուն համար է որ իբր թէ պարսից վերաբերմունքը հետդեմէ մեղմացաւ հանդէպ մեզի, մինչ Մանանդ-եան եւ այլք աւելի բանաւորապէս զայն կը վերադրեն պատմական ուրիշ պատճառնե-րու։ — Յուստինիանոսի ատեն եւ յետոյ, երբ հայք վերջնապէս բաժնուեցան բիւ-զանդական գաւառներու թեմէն, բիւզան-դացիք, կ'ըսէ, ժխաղով թափանցումիւ քաղաքականութեան դիմեցին. այդ ատեն է որ հելլենասիրութիւնը մտաւ հայ լեզուի եւ գրականութեան մէջ, այդ ատեն է որ հայոց սփռւեալեան եւ «թեսաղեան» ծա-գումի Հերոդոտոսեան եւ Ստրաբոնեան զը-րոյցները սկսան հող գտնել մեր մէջ. այդ

բոսնի է որ հայկական կամ հայաբնակ նա-
հանգեներու շարունակութիւնը փոփոխու-
թեան ենթարկուեցաւ, և հայ տեղանուն-
ները ուրեք ուրեք յունականացնելու փոր-
ձեր եղան — Մասնաւոր փափաք մը ունի
հաստատելու թէ, ինչպէս շատեր մեր պատ-
միչներէն, բայց յատկապէս Խորենացի,
թէն և Կր հետեւին յոյս պատմադրներուն,
բայց չեն ենթարկուիր անոնց. իրենց ժո-
ղովրդական, ազգային և տեղական աղ-
բիւրներէն հարկաւոր լուսաբանութիւն չը
գտած ատեննին է որ ընդհանրապէս կը դի-
մեն անոնց, Ըստ իրեն, այն բազմաթիւ
պատմագիրները, զորս կը յիշէ Խորենացին,
որոնք ամէնքն ալ, բացի Հերոդոտոսէն,
յունարէն կը գրեն բայց յոյն չեն, այսինքն
արեւելեան ժողովուրդներուն նկատմամբ
հակաիր մտայնութեամբ չեն տողորուած,
եգիպտացի, Պաղեստինացի, Սիւրիացի,
Կապադովկիացի ևայլն գրիչներ են անոնք,
որոնց գործերը կը խորհի թէ ինքը ճանչցած
է ոչ թէ Եւսեբիոսի անոնցմէ մէջերուած
հատուածներէն, այլ բուն իսկ այդ գործերը
կարգաւոր՝ և այս՝ հակառակ Գէլցէրի և
այլոց կարծիքին: — Չափազանց բռնազբո-
սիկ է անշուշտ ճիշդ գոր Սաֆրաստեան
կ'ընէ իրականի (ԺԳ. 5-6) բնագրին Գլակ-
սթիակէին և Աբեմաքին մէջ մեր Գողթնի և
Ապահունեաց Բայազիտ կամ Բիազսի ամրո-
ցին և Եսքիդէսի յիշած Գաբեմաքի մէջ մեր
Գաբեղեման անունները կարգաւոր համար.
այդ ճիշդ, սակայն, գրեթէ հետաքրքրա-
կան կը դառնայ երբ Վանայ քաղաքամէջի
Ս. Սահակ եկեղեցւոյ մէջ Սըը Օսթանի Լէյ-
տըրոն գտնուած կոթողի մը Սէյսէ կր-
դացուած արձանագրութեան մը մէջ (որ
Արգիշտի Ա. խալդ-ուարտական Արգիշտի
Ա. թագաւորին ժամանակէն է) եղած Լուսան
կը կարգայ Լաւոյաթ, որ Սեանի լճէն հիւս-
արեւելք տեղւոյ մը անուն է, Գալազանդը՝
Կաղանկաեուզ, Կասարգանը՝ Օրքէնանի ծա-
նօթ յայտնան Կաթուր Դափանի նահանգին
մէջ, Ութիթուս արդու երկիրը՝ Ուտեպուց առ-
խաբը, Գուլուսայի արդու պետքիւնը՝
Գողթն, Իգայի կամ Իգանի երկիրը՝ Ակիա-
ցուց նախարարութեան գաւառը, որոնցմէ
մասնը նման ուղղագրութեան կը յիշուին
նաև Սարտար Գ. Ի արձանագրութեանց մէջ
ևայլն: — Կ'անցնինք այս գլուխին վերջին
ստորաբաժանումին առջևէն, որ ոչ մէկ կեր-

պով կ'արգարացնէ իր սէպաստան և հին
պարսկական աւանդութիւնը՝ վերնագրերը,
ամբողջովին նուիրուած ըլլալով Զինտ-Ա-
ւեստայի մատեանին կազմութեան ևայլն
խնդրոց, և ուր տողով մը միայն կ'ըսուի
թէ իրանագիտութիւնը կարեւոր է մեզի հա-
մար, որովհետև անհրաժեշտ է խալտիա-
գիտութեան համար: — Վերջնօրէն գլուխը
մակագրուած է սէպուց պատմական աւան-
դութեան սկիզբները. յոյժ երկարօրէն կը
խօսի արեւելագիտութեան զբաղանալէս
դարէ մը ի վեր զարգացման և մասնաւո-
րաբար այն նպաստին մասին զոր ան մա-
տոյց հայագիտութեան՝ Պօղազէօյի ար-
քայական գիւտանի սեպագրութեանց մէջ
Խուրի երկրի կամ երկրներու և Խուրի
լեզուախումբին յայտնագործումովը, դեռ
հազիւ քսան տարի առաջ տեղի ունեցած:
Այդ սեպագրութեանց մէջ նշանաւոր են
Խատտի լեզուով խմբագրուած օրինագրքը,
միջազգային քաղաքական դաշնագրութիւն-
ները, ընկերական, կրօնական, տնտեսա-
կան ամէն կարգի տեղեկագրներ, ևայլն,
որոնք մեծ լոյս կը սփռեն նախ Խուրի
կայսրութեան վրայ, որ արեւմտեան Փոքր
Ասիայէն մինչև հիւսիսային Սիւրիա և եփ-
րատ տարածուող երկրն է, և ապա այդ
կայսրութեան արեւելեան և հիւսիսային դը-
րացի պետութեանց վրայ, որոնք Խուրի
ցեղագրական անունով յորջորջուած երկր-
ներու և ազգերու կառավարութիւնն են,
ու անոնց հետ նաև Միտանի և Կողթիսի
վրայ: — Կարգ մը գիտուններու հետ, Սաֆ-
րաստեան կը խորհի թէ Խուրի երկիրը հին
Հայաստանն է. հետեւաբար և անոր լեզուն,
որ դեռ չքակուած արձանագրութեանց մէջ
կը ծածկուի, լեզուն պէտք է եղած ըլլայ
նախահայերու: Այդ երկիրը, ըստ զանա-
զան նորագիտ տուեալներու, Ն. Ք. երրորդ
հազարամեակին սկիզբը պէտք է ունեցած
ըլլայ միջպատական կազմ, և սեփական
գիր և գրականութիւն: Ատոր անհրաժեշ-
թիւն կը համարի՝ լեռնավայր տեղ մը հին
դարերէն ձևացած ցեղ մը հնազանդեցնելէն
վերջ Հայկի զայն իր Արմենակ որդին
ժառանգութիւն տալը պատմելով՝ Խորենա-
ցիին սոսկը. ձկնայ արդարացեալն է զանգիր
հին ասպանել զրոյցս (Ա. 10): Վերջապէս,
ըստ իրեն, անձուկ առումով և հայագիտա-
կան հասկողութեամբ, բուն Խուրի եր-

կիրը կը սկսէր Կեսարիոյ և Մալաթիոյ շըրջակայքէն դէպի Խարբերդ և Խորձեան գաւառը, ապա դէպի Կիւսիս արևելք ուղղակի հետեւելով ճիւղ Արածանիի հոսանքն ի վեր դէպի Տարօն և Վասպուրական, տարածուելով Երասխի Կիւսիսը դէպի Արարատեան գաւառ և Կուր գետ, ու Կասպից ծովի աւազանը, Երկարխօսական և ցեղաբանական այս կազմական նախապայմաններուն մէջ է որ ծնունդ կ'ունէ Ուրարտական հզօր միապետութիւնը, զոր Ն. Ք. ԺԳ. դարու սկիզբները յանունէն կը յիշէ Սողմանասար Գ., և որ ԺԱ-Ժ դարաշրջանին ասորեստանեան արձանագրութեանց մէջ կը կոչուի ալլահ Սալիիի երկիրներ, որոնց համադաշնակցութեան մէջ է որ ընդհուպ գերակայ դիրք կը չինէ Խալդի արքայատոհմը: — Սափրատեան կը խորհի թէ հայ պատմական աւանդութեան սկզբնակէտը բուն իսկ այս շրջանին մէջ պէտք է փնտռել. խալտագիտութիւնն է որ տեղագրական և նոյն իսկ լեզուարանական ցուցումներով կը հաստատէ զայս: Քրիստոնէական Ե. դարուն, յանկարծ իր հասուն շքեղութեանը մէջ երևցող հայերէնը չի բացատրուիր, եթէ չընդունինք թէ անկող եկած հասած էր այդ աստիճանին՝ պետականութեամբ և քաղաքակրթութեամբ ծաղկով նախաշրջանէ մը որ Խալտեան ժամանակաշրջանը եղաւ: — Հետաքրքրական են տեղեկութիւնները, որոնք կը տրուին վերջին քսանամեակի ընթացքին խալտագիտութեան հետախուզութեանց և անոնց արդիւններուն մասին. ասոր մէջ ամենէն նշանաւորներն են Մառի և Օրբելու ղեկավարութեամբ Վանայ բերդին վրայ գտնուած Սարտար Գ.ի տարեգիրքը. անգնահատելի գանձ մը խալտեան նախահայկական պատմութեան, և Նոր Պայագիտի մէջ Թադ. Աւգարէգեանի միջոցաւ գտնուած արձանագրութիւնը Թուոս Ա.ի, որոնց հետ միաժամանակ իշխման—Հաուրդ հրատարակեց իր երկհատոր գործը, «Հայաստան երբեմն եւ այժմ», Խաղեան արձանագրութեանց մեծ մասին հաւաքած ոյով հանդիւր: Կը խորհի, ինչպէս Սէյս, թէ Վանայ սեպագրութեանց բանալին պէտք է որոնել բուն իսկ Վանեան լեզուի ուսումնասիրութեան մէջ և վրացերէն և կովկասեան լեզուներու բառազանձով և քերականութեամբ մեկնաբանել Վանական սեպագրերը: Այս ուղղութեամբ Սանտալ-

ճեանէ կատարուած աշխատանքներուն վերաբերման պատճառ կը ցուցնէ այդ միջոցին սեպագրերու ընթերցումին դեռ նախնական վիճակի մէջ լինելը. յորմէ հետէ սակայն լեռնեցումի այդ գործը կանոնաւորուեցաւ, արդիւնները աւելի խոստմնալից են, եւ նկատելի է ըսել թէ խալտագիտութիւնը այժմ մտած է արդէն գրական գիտութեան հունին մէջ: Այդ կերպով է որ Նոր Պայագիտի մէջ գտնուած Թուոս Ա.ի արձանագրութիւնը յաղողութեամբ կարգացին եւ թարգմանեցին Քալանդար, Ղափանեանց, Ավտարլեպեան, Սէյս, Էսայան: Ստանաւոր դժուարութիւնն օր հետեանք են մասնակի հանգամանքներու. Ժողովուրդի մը գրականութիւնը կատարելապէս բացառուել կարենալու համար հարկ է բովանդակապէս ճանշնալ անոր պատմական կեանքը և զայն թողկացնող ալլազան ներայնիցը: Այդ երեւոյթներուն հետզհետէ պարզունելն է որ պիտի հասկցուի, զոր օրինակ, թէ Խուրի և Խալի յորմընումներուն տարբերութիւնը հնչաբանական է լոկ, և Ն. Ք. ԺԳ. դարուն Խալի անունով ծանթ Խուրի ժողովուրդը նոյն այն ազգն է որ Ն. Ք. Թ. դարուն իր արձանագրութեանց մէջ ինքզինքը Խալի կը կոչէ: Եթէ Խուրի-Խալի ցեղախօսական այս շաղկապումին հանդէպ, կ'աւելցնէ լրջօրէն, հարկ լինի դեռ վերապահութեամբ շարժել, վստահութեամբ պէտք է շնչանալ խալի-խալ-խալ այսինքն խալ-խալ-խալ ածանցումին վրայ. ու իր խանգալառութիւնը չափ չունի իր իսկ բառերով՝ «պատմական աւանդութեան և գիտական փաստին վաւերականութեան այսպիսի դժուարութիւններէն առկա Երվանդի հոգի, որ քառասուն դարերու մութին մէջ շատ աւելի խիղճալիքն էր վաղէ, որքան մենք պիտի չկարենայինք քալել օր ցերեկով արեւ լոյսին տակ: Իր այդ գեղեցիկ խոյանքին մէջ է որ կը մտածէ թէ եթէ անմահն Մարիուարտ հասած ըլլար հայերէն հնագոյն բառերու և տեղանուններու խուրրի և խալսեպագրերու միջոցաւ ստուգաբանութեան յաղողութիւններուն, որոնք իր մահէն ետքը տեղի ունեցան, պիտի հրաժարէր զանոնք իրանական փոխառութիւն նկատելու իր կարծիքէն: — Յոյց տալու համար թէ խալսեպան պետութեան անկումէն և հետեւաբար նաեւ խալսեպագրերու արուեստին դա-

գարոււմէն հտըը մնաց ստկայն այդ արձա-
նագրութեանց լեզուն կամ անոր մօտաւոր
մէջ լեզուն բարբառը խօսող ժողովուրդը,
իր կրօնքին և անոր անհրաժեշտ մասերը
կազմող վհուկութեան և կոխարդական աւ-
ռեստին սովորութիւններուն հետ, մէջ կը
բերէ կարստի թեւազրական մէկ տեսու-
թիւնը երկաթազիւր բառին մասին. այդ բառը,
ըստ գերման գիտնականին, հեռու այն հաւ-
սարակ իմաստէն՝ որով սովոր ենք հասկը-
նալու զայն, կը նշանակէ յուռուքագիր.
ու «երկաթ»ը հոն . ոչ թէ մետաղն է այլ
եղանակաւորեալը ծրջնայ (ջուրմ, կրօնա-
փան գաղտնիքներու պաշտօնեայ) կամ ծրջա
(զաղաղի պաշտօնեայ) ծայրիներուն լատի-
ներէն orcus, orcanus, և կը համապատաս-
խանէ մէկ կողմէն իրանական աշխարհի
կախարդ բառին, և միւս կողմէ կրեթական
kuretesին, որ կը նշանակէ կախարդ երկա-
թագործները և գիւսական երկաթագիւտե-
րը . . . Իրեւ ապացոյց տրուեցաւ անառ-
թեան, էմինի հետեւողութեամբ կը յիշէ
նոյնպէս մեր հեթանոս գրականութեան վեր-
ջամասցութիւններէն՝ մատանք մհհնից,
պատմութիւնք մհհնից, մատեանք թագա-
ւորաց, ամբաւ գրուցաց մատեանք, նախնի
վիպական զրոյցք, երգք վիպասանաց, երգք
թուելեաց, որոնց առաջինները անտարա-
կոյս քուրմերու գործեր էին, ու ամէնքն ալ
կամ ի վաղուց սեպագրուած, և կամ խաւ-
տեան սեպագիր գրականութեան դադարու-
մէն ետքը, այլ գրչութեամբ գրի առնուած . . .
իսկ վերջիններէն՝ հինէն մնացած նմոյշներ
բանաւոր գրականութեան — Իբրեւ այլապէս
շահեկան հարց կը յուզէ նաեւ սա խնդիրը
թէ սեպագիր գրականութեան դադարումէն
և անոր լեզուին մոռացումէն վերջ (Ն. Գ.
600 թուականէն մինչև հայ գիրբերու գիւտը,
Գ. Վ. Իբր 433—450), շուրջ հազարամեայ
տեղեւորութեան միջոցին, ի՞նչ գրականութիւն
էր այդ որ գործածուեցաւ մեր մէջ քաղա-
քական, գիւտերական եւ հասարակական
պէտքերու առթիւ, ու համեմատական ան-
կիւնէ ուղեւոր նկատել հարցը, կը գիտէ թէ
գրացի իրանի մէջ սեպագիրներու վերջա-
նալէն յետոյ, մինչ գիւտերական և պատ-
մական արձանագրութեանց համար գոր-
ծածուեցաւ հին պարսկականը, առեւտրա-
կան և այլ յարաբերութեանց համար՝ արա-
մերէնը, որոնք տեղեցին մինչև Սասանեանց

անկումը, յետոյ տեղի տալու համար արա-
բերէնին, որու առեւն՝ նշանակելի երեւոյթ՝
բուն ազգ. Ֆարսի բարբառն ալ գրականա-
ցաւ Թիրտուսիով. մեր մէջ նշաններ կան
թէ ասորերէնը, պարսկերէնը և յունարէնն
է որ գործածուեցան իրեւ գրական լեզու,
երբեմն յաջորդաբար, երբեմն միասնաբար,
և յաճախ ալ իւրաքանչիւրը որոշ մարդե-
րու մէջ — Բնական անցումով մը, այս
գլուխին վերջին մասին մէջ Սաֆրաստեան
կը զբաղի հայ գիրբերու կամ նշանագիրբերու
հարցով. Իրաւամբ անշուշտ, կը նկատէ թէ
այս խնդիրը իր բոլոր ծալքերովը դեռ չէ
լուսաբանուած: Ու տարուելով իր մասնա-
ղութեանը մէջ յալես ծալք շինած սեպա-
գիրբերու գաղափարէն, կը խորհի որ անկէց
անշատաբար կարելի չէ ըմբռնել գիրբերու
գիւտին գործը: Այս մասին իրեն յետարան
ուրիշ Ժ. Գարու հայ մեծ միտքի մը, Վար-
դան վարդապետի վկայութիւնը և Բալուի
սեպագիրներուն շուրջ յորինուած աւան-
դութիւնը, Դանիէլեան գիրբերուն մէջ կ'ուզէ
տեսնել նախամետրոպիտան տառերու աւան-
դութեան թանձրացումը. ու Մետրոպիտե-
սիւքին մէջ ներկայացուած քարի վրայ
թաթի մը գրած տառերուն մէջ՝ Բալուի սե-
պագրութեան պատկերը: Մերագրութիւններ
կ'ընէ Մետրոպիտան անապարհագրի վրայ.
կը ջնջէ Սամոսը, գիտել տալով որ Սորե-
նացին չլիշեր զայն իրրեւ կղզի, և այդ ա-
նունը կը համարի Սամոսատին թերատ ձեւը
միայն, իսկ Սամոսատը կը նոյնացնէ Աւ-
մուլեացի հետ, ըստ ձօֆմանի. կը ջնջէ Նը-
մանապէս Փիւնիկիէն, զայն ինթագրելով
գրչագրական չփոթութիւն մը Բաղնիկի ան-
ուն, որ անունն է Սարբերգէն Մալաթիա
տանող ճամբուն վրայ աւանի մը. այդ շը-
փոթութիւնը կը համարի հետեանք Աշմու-
շատը Սամոսատ և Սամոս կարգացուելուն.
ու այս ամէնը՝ որպէսզի գիրբերու գիւտին
գործին կամ հարաջին թատերաձայր ցուցնէ
Բալուի շըջանը, և հարցը կապէ Բալուի
սեպագիւտ արձանագրութեան հետ — Բայց
տրամախոհութեան ինքնին ոչ այնքան ու-
ժեղ կառուցուածքը ինքն իսկ կը կործանէ
յանկարծ երբ աղիւսակ ցուցակի մը միջո-
ցաւ կը փորձէ հաստատել թէ մեր այրու-
բնքը իրապէս կը ծագէր խալտեան սեպա-
գիրբերէն, մինչ Հիւսպիման անառարկելի-
րէն ցոյց տուած է մեր տառերուն թէ՛ իրրեւ

դասաւորութիւն և թէ՛ իրրե ձեակազմութիւն յունականներէն սերումը — Վերջին լեզուխն մէջ, որ տրտղոսուած է սշայոց լեզուի նախատարերք» մակագրութեամբ, Սաֆրաստեան կը ջանայ աւելի հանգամանորէն, թէ և շատ դժուարութեամբ անշուշտ, ցուցնել թէ հայերէնի հիմքը, անոր կազմիչ նախատարերքը խալտեան սեպագրութեանց մէջ պէտք է որոնել. ան, խալտերէնէն է հայոց նախալեզուն: Մարդկային լեզուին արիական, սեմական և քամեան խումբերուն տրոհման դասական վարդապետութիւնը չի խղահարեր բնաւ զինքը. ոչ միայն որովհետեւ մեծանուն Ն. Մառի տարփողած Ճեթթթոսեան դժուրեմէն ընդմիջտ խորատկուած կը համարի յիշեալ տարդպետութիւնը, այլ նաեւ որովհետե՛ ըստ այն տեսութեան նոյն իսկ շատ կանուխէն արգէն խառնեցրու կամ խալցիներու, ըստ այնմ խալցներու ժողովուրդներէն խառնուած կը կը նկատէ հնդեւրոպացի տարրերով, բացի ազնուականութենէ՛ն՝ որոնք երկրին նախական բնիկներէն կ'իջնէին, և որոնք մնացին միշտ ոչ-հնդեւրոպական: Իր կարծիքով հայերէն այն բոլոր բառերը, որոնք օտար լեզուներով կամ համեմատական ստուգաբանութեան ընդունակ չեն, անոնք զոր օրինակ զորս Հիւլաշման, Մարկուարտ և ուրիշներ սրուն հայերէն» կը նկատեն, խալտերէնով միայն պէտք է մեկնաբանուին: Հայերէն արմատական բառարանը սեպագրութեանց լոյսով միայն պիտի կարելի ըլլայ բացատրել: Ստոյգ է թէ այդ ուղղութեամբ կատարուած ձեռնարկները լայն արդիւնքներ չեն ունեցած տակաւին. որովհետեւ հայ սեպագիր արձանագրութիւնները ամենամեծ մասամբ հողի տակ են դեռ, որովհետեւ զրտնուած խալտեան բառերը հազիւ քանի մը արհիւրեակ են տակաւին, և անոնց ընթերցումի գործը, հնչաքանական կազմը և քերականութեամբ պարզութիւնը համար ժամանակի և աշխատութեանց պէտք կայ դեռ: Պիտի լինի այդ ամէնը, եթէ պեղուածները շարունակուին ներկայ Հայաստանի մէջ եւ մանաւանդ վասպուրականի շրջանին, վասնայ ծովի աւազանին մէջ՝ այսինքն շրջակայքը, որ խալտեան թագաւորութեան կեդրոնական աշխարհն էր: Այս տեսակէտով շատ յուսադրիչ կը գտնէ այդ քիչ միջոցաւ յոյսով ձեռք բերուած կարեւոր արդիւնքը:—

Սոսկ կ'ահաւումով՝ իբրեւ բուն հայկական տիպ ունեցող բաւերու նմոյշ՝ յառաջ կը բերէ հետեւեալները. Աղխամայի (կապուած բեռի տեղ), Աղլիդեղ (ստրպել), Աղուաօ, Աղաւուր, Աղածոյի, Աղուրայ (տաշտաթաղի ոտս), Ալափ (թալուած իր), Ամալ (լեցնել), որոնցմէ ոմանք «Սոսկիփորիկներէ և միւսները նարեկացւոյ հոր խոտրով եպս. ժամակարգութեան մեկնութենէն է քաղած Մեծ Հայկական բառգիրքը, այսինքն՝ իր թէ՛ ժողովրդական և Անձեակցեաց բարբառներէ: Իր այս դրոյթը աւելի շօշափելի ընծայելու համար կը ներկայացնէ երեք խալտեան սեպագիր արձանագրութեանց ընթերցումները թարգմանութիւնները, որք իրէն ջանալով անոնց մէջ մասնանշել բառեր որոնք մեր ձաւորաբար գէթ պահուած կը համարի գերական կամ բանաւոր հայերէնին մէջ: — Այդ երեք արձանագրութիւններն են Ա. Վանայ Մվլսան գիւղին մէջ եղածը, որ Սառաթի որդի Իսպուլիիինն է՝ Եսմաթի մը կառուցման տոքիւ: Բ. Մեմուլի արձանագրութիւնը՝ ձօնուած Տարիթիային, Կարթագոնի մէջ, որ մի ժայռաբուր է, վանայ ծովի ափին, Արտամետ աւանէն մօտ կէս ժամ գէպի տրեմուտը: Գ. Իսպուլիին եւ Միմուլի եւագմական պատմագրութիւնը Գեւոնեց գիւղին մէջ: — Իր փորձած վերլուծումներուն մէջ թէ և շատ աւելի են անոնք որ բունագրօսիկ կը թուին, բայց կան ալ որ հետաքրքրաւոր կրնան նկատուիլ: Կը յիշենք միայն այս վերլիններէն մի քանին: — Յայտնի է թէ լեզուական հնութիւնները աւելի տեղանուններուն մէջ է որ կը պահուին, թէ և երբեմն քիչ մը ձեւափոխուելով: Այսպէս են Սեբաստիոյ գիւղանուններէն Կովսոնը և Կովեոնը, որոնք հին Կովսոնը և Camisa են, ինչպէս վանայ Սղկան և Մուսսանը (Մուսլուստան), զոր կարծես յաշողապէս կը վերլուծէ Սաֆրաստեան: Թայտնի է որ անոր վերջամասն սսանը՝ ոսսանն է. իսկ նախաձաւը՝ ծով կամ ծով՝ ինքը կը համարի նոյն՝ Իսպուլիինի նախաձանկի ՇՊին հետ, այդ անունին վերջին (ուինին) նկատելով ահա՛ մաս լոկ. իսկ բուն արմատը իսպ, որուն վի՛ փոխուած. այնպէս որ ծվսան կը նշանակէ «Իսպուլիինի քաղաքը». ու այս օրինակ կը համարի ապացոյց խալտեան անունի մը մինչև մեր օրերը ապրելուն: Երկրորդ

արձանագրութեան մէջ գործածուած ուլլի (խաղողի տունկ) կը մերձեցնէ որքին: Այսինքն մէջ կը մատնանշէ՝ Սէյսի հետ հին Ալիսուրի տեղանունը: Երրորդին մէջ՝ սուլիսունէն կը բերէ ծուափը, պուլուսնէն՝ պոլոզ գաւառաբառը, ուլլիէն՝ ուրթը, ծուէն՝ ծովը, ուեսաբին՝ Եսապը, մասին՝ մեծը, Եուրէն՝ զօր-զօրք, խուրասինէն՝ գաւառաբառ խոսոն, որ կը նշանակէ անկերթ բայց անվհեր (խրոխտ): Ուլուն՝ ուլին, որով և ուլուեսաբին՝ ուլուեսապը, (արտորոք ճամբայ երթալ) — Երկար պիտի լինէր աւելի մանրամասնութեանց մէջ մտնել: Ինչ որ ցարդ ըսուեցաւ և յառաջ բերուեցաւ՝ կը կարծենք թէ բաւական է գաղափար մը կազմելու համար երկին բնութեանը և իսկութեանը մասին: Գալով անոր գիտական ներքին արժէքին գնահատութեան և իբրեւ ուսումնասիրութիւն ի՞նչ աստիճանով յաջողած լինելուն ներկայացման, ասիկա անշուշտ քննադատելի պարտականութիւնն է, զոր՝ պարտինք խոստովանել: Նորհաւորելի խզմտութեամբ եւ ձեռնհասութեամբ կատարեց բանասէր Տիար Արշակ Ալոյսյանեան, ընդառաջ գարով ամիսներ առաջ Ուսումնական խորհուրդի կողմէ այս մտքը իրեն նշած առաջարկութեան: Իր երկար և մանրամասն տեղեկատուութիւնը որ՝ իր կարգին՝ ուսումնասիրութիւն մըն է, կը յուսանք թէ անկարելի պիտի չըլլայ հրատարակել Ս. Աթոռոյ Պաշտօնաթերթին մէջ: Այս իսկ պատճառաւ այստեղ բաւական լինի ըսել միայն թէ, ըստ իր եղբայրացութեան, Պ. Սաֆրաստեանի գործը, աշխատութիւնը և շահեկան արդարեւ, բայց աւելի հմտական տեղեկութեանց ճոխ հաւաքում մըն է քան գիտական մեթոտով մշակուած ուսումնասիրութիւն մը: Թերութիւններ կը մատնանշէ անոնց մէջ՝ նոյն իսկ առաջադրուած ծրագրին ճշգրիտ և լրիւ գործարարութեան տեսակէտով, և կը թուի նկատել զայն գործ մը՝ շտապով և առանց խորագնին քննութեանց կատարուած, ինչ որ սակայն անառիկ պահանջն էր այսպիսի մասնագիտական և բարձրօրէն լուրջ նիւթի մը նկարագրին: Բայց իր տեղեկագրէն անշատաբար գրուած նամակի մը մէջ համակրելի կը գտնէ այսպիսի ո՛րքան կարեւոր նոյնքան դժուարին աշխատութեան մը ձեռնարկելու անոր մտածումը — ես պիտի ըսէի յան-

գգնութիւնը — և յետոյ անոր ի սպաս դրած կորովը, և ասոր համար անարդար չի գտներ զայն քաջալերութեան արժանի նկատել:

Ուսումնական խորհուրդը, Գրական Մըքանակի Յանձնաժողովոյ իր հանգամանքով, իր վերջին նիստին մէջ զբաղեցաւ մրցանակի ներկայացուած գործերէն՝ քննութեան բովանցած յիշատակեալ այս երկուքով. ծանօթացաւ անոնց մասին տրուած տեղեկագրութեանց, անդրադարձաւ բուն իսկ գործերուն պարունակութեան, խորհրդակցութիւններ կատարեց նաեւ այդ երկերու ընդգրկած նիւթերուն կարեւորութեան, անոնց համար թափուած աշխատանքի որդեանութեան և այլ յարակից հանգամանքներու շուրջ, և, հիմնուելով զխաւորաբար քննիչներու դատաստանին և մասնաւորաբար իր տպաւորութեանց վրայ, հետեւեալ կերպով ճշգրիտ իր հայեցողութիւնը անոնց նկատմամբ:

Աճառեանի երկը, իբրեւ գործիք և առաջնորդ հայագիտական և բանասիրական ուսումնասիրութեանց և ինքնին բանասիրական աշխատութիւն՝ իր մշակած նիւթով՝ գտաւ բարձրօրէն օգտակար, և իբրեւ պատրաստութիւն՝ իր մեթոտով և անխնայ հետաքննութեան և մատենագրական խուզարկումի և մանրամասնեալ գաւառութեան կերպերով՝ կատարեալ. ու պիտի չվարանդարժանի համարել զայն ամբողջ մրցանակին, եթէ միայն փոխանակ մինչ և Ժ. Գարու սկիզբը հասցուեցած լինելու՝ պարունակէր մինչ և մեր օրերու բովանդակ ժամանակաշրջանը:

Սաֆրաստեանի երկին հանդէպ բնականաբար նոյնը չէր կրնար լինել իր հայեացքը, երբ մասնաւոր անգամ մը եւս և աւելի մօտէն վերահասու եղաւ անոր պարունակութեան, առաւելութեանց և թերութիւններուն, զորս այնքան անաչառօրէն մատնանշէր ըրած էր իր յարգելի քննադատը. բայց ի վեր անդր յիշուած պատճառներով, պատշաճ և նոյն իսկ արդար համարել իր համակրութիւնը յայտնել հեղինակին:

Այս նկատողութիւններով, «Սրբոց Թարգմանչաց Դուրեան-Մըքանակ»ի 120 ոսկւոյ երեք չորրորդը, իննսուն ոսկի, սահմանեց իբրեւ պարգև Պրոֆ. Հրաչեայ Աճառեանի, իր «Հայ Սննդանուանց բառարանին», և մէկ չորրորդը, երեսուն ոսկի, Պ. Արշակ Սաֆրաստեանի՝ իր «Հայոց հնագոյն պատմութիւնն ու լեզուը», ըստ սեպա-

գրութիւններին, պատմաքննական մի փորձն երկին առթիւ:

Հրապարակաւ ծանուցանելով Ուսումն. Խորհրդոյ այս որոշումն ու տնօրինութիւնը, պատիւ ունիմ եւ պարտականութիւն՝ շնորհաւորութեան եւ յարգալից սիրոյ եւ օրհնութեան զգացմամբ ի հետուստ ողջունել առաջինը, մեծ բանասէրը եւ բազմամուտ եւ բազմարդիւն հայը, եւ ամէնուս համակրանքը արտայայտել հրկորդին, երիտասարդ մտաւորականին, մաղթելով առաւել արդիւնաւորութիւն հայագիտական կարեւոր ուսումնասիրութեանց, — Չեմ կրնար վերջացնել երրորդ երկամեակի այս տեղեկագիրը, առանց շեւրմ շնորհակալութեան՝ յարգելի քննադատներուն, Գրոֆ. Կ. Բամամջեանի եւ Տիար Սրշալի Ալպոյանեանի, իրենց յօժարամիտ յանձնառութեան եւ խղճամիտ տեղեկագրութեանց համար: Օրհնէ Աստուած հայուն կեանքն ու կրօնքը, միտքն ու սիրտը, գիրն ու գրիչը, իր անցեալին եւ ապագային սիրովը միշտ կենդանի պահէ զանոնք:

ԳՐԱԿԱՆ

ԳՐԱԳՐԱՐՈՒ ՊՈՎՆ Ի ՎԵՐ

«ԱՅԳԵԿՈՒԹՔ» (*)

Գ. Բ. Նուրիկեանի այս հատորը այն ցանցառ գիրքերէն է որոնց գրուած չէլլաւ ճշմարիտ, ու կրնամ պնդել, անփոխարինելի զրկանք մը պիտի կազմէր արեւմտահայ գրականութեան ընդհանուր արդիւնքին մէջ: Ու ասիկա, անկասխանաբար բոլոր այն հարցերէն որոնք գրականութիւնները կը կերպարեն երբ ասոնք ապրող organismeներ են ու կը կրկնեն զիրենք արտադրող ժողովուրդներու հոգին: Ո՛ճ, արտայայտման կատարելութիւն, փայլ ու շքեղանք. — բոլորը նկատի ունիմ երբ կը գրեմ սա տողերը գիրքի մը առթիւ ուր ամենէն շատ արհամարհուած են անոնք: Չեմ գիտեր, պէ՛տք պիտի ըլլար խօսիլ նաեւ մեռած գրականութեանց արժէքէն:

Իրողութիւն է որ «Այգեկութեան» հոգեւայ իրրեւ թանկ միութիւն մը աւելնալ ան խառնարկ բայց մեզի համար իրապէս անփոխարինելի յիշատակարաններուն որոնց արժէքը այսօր հետեւ ենք իր ճշգրիտ յարկին մէջ գնահատել (զանց ընելով զբաղի ծիծաղելի իմաստակութեամբ որ զանոնք ուրաշնայու թթու փոտասիրութիւնը կը ջնասայ պարտկել արուեստի խնդրական, կնգծ, առնուազն եսակուր լոգոսկներով) բայց որոնց ցեղանիչ նկարագիրը քիչ քիչ կը յընտարկանայ մեր տղին, մանտանդ հիմա, երբ հայ զարթառով գրուած գործերը, մեր հայրենիքին մէջ կամ անկէ դուրս, հետզհետէ կ'այլանան, կը մերկանան գրականութիւն մը արդարացեցող ընդհանուր ոգիէն, ըլլալու համար անհատներու աւելի կամ նուազ փարթամ, ճիշդ ցուցատախտակներ: Անոնք որ կը կարգանա այսօրուան գիրքերը, մասնաւորապէս անոնք որ մեր երկրէն կը մատուցուին մեր վայելուածին, արդար կրկնով մը ստիպուած են անդրադառնալ ահաւոր կորուստին:

Անշուշտ, մեր կամեցողութենէն վեր ու դուրս, այլապէս անժուժելի ազգայնիք կը միջամտեն, մեր վրայ բռնադիրու սա ընթացքը: Ու իբրեւոյ այս դասաւորման դէմ մեր կողմէ, գիտակցուած, արի ու արու պայքար մը, խնդրական կը մնայ միշտ իր արդիւնքէն: Բայց մեր պարտքէն դուրս չէ գտնէ գործիլ անուններու վրայ որոնք մեր նոր գրականութեան մէջ ցեղային տարրին եռանդուն տարփանդները եղան, երբեմն պարզ, միամիտ, երբեմն խոր, հեռահայեաց հանգանակներով, ու իրենց պզտիկ արուեստին, միջոցներուն ներածէն շատ աւելի անդին անցան, մեզի կտակելով գործեր, որոնց գեղարուեստական նկարագիրը ամենէն ու չէ պիտի զբաղեցնէր մեզ, մեզմէ վերջինները, քանի որ այս տարազին տակ այնքան անխալուն շնորհներ կը տեղաւորուին, շրջանով, օրուան ճաշակներով պայմանաւոր: Պէշիկթաշլեանի որ տաղարանէն ինչ որ մեզի կը խօսի այսօր, քիչ բան է երբ բազդատուի աւելի նուազ համբաւով գիրքերու որոնք պարզ գործաւորներու կը պարտինք: «Պայպիկ եւ բոսնիկ», «Համով հոտով», «Պանդուխտներու կանգնեմ», Թիլա-թիկնիի եւ Բ. Զարգարեանի գործերուն կա-

(*) «Այգեկութեան», հրատարակութիւն Գ. Բեւեթիանի Նուրիկեանի, 1937, Նիւ-Եօք:

ընդունելով, «Գիւղը» և «Անճոճը», «Երբ-
նիքներէն խորհրդաւոր» հատորին առաջին
գլխաւորութեան տեղերը գիրքին հն որոնց
մէջ իրագործուած արժանիքը, նուաճուած
գեղեցկութեան որակն ու քանակը չունիմ
միայն նկատի, զանոնք մասնաւորապէս
յանձնարարելու համար հասարակաց հիւ-
ցումին, այլ կը նայիմ շատ աւելի անդին։—
այդ գիրքերով փրկուած հզօր ու տրուած
փաստին, հայ հոգիին այն կերպարաններուն
որոնց անմեռ քանդակներն են ալ անոնք։
«Այգեկովք»ը, սա շարքին մէջ։

— Առանց յաւակնութեան, որքան զբա-
ւարդութեան։

Ու, ասիկա այն պարզ արժանիքին գի-
նովը որ այդ հատորին ամենէն համեստ,
բայց հիմա այնքան հազուադէպ առաջի-
նութիւնը կը կազմէ երբ այլևս գիրքով
թելադրուած այդ աշխարհին վաւերական
հեղինակը, ժողովուրդը չունի գոյութիւն
այդ հոգեբանական վերայ, ի վերջոյ գրական երկ
մը տարագիր վերացուած մը չէ, ինքրին բա-
ւոյ, չըսելու համար գրուած։ Անիկա կը
թելադրէ, պարտաւոր է թելադրել ուրիշ
մարդէ ալ արժէքներ։ Ու ցուրտ, յոխորտ
բառեր չեն այն յղացքները որոնք մեզի
կուգան ազգագրական, հնագիտական, բա-
նասիրական, պատմական բաժիններէն հայ
համայնական կեանքին, մեր ժողովրդի ըս-
տեղծագործած բոլոր գեղեցկութիւններէն,
ինչպէս կը տեսնենք զանոնք վերջ յիշուած
գիրքերուն մէջ։ Որքան քիչ պիտի կշռէր
մերի կորուստը 70ի, 80ի, 90ի ու աւելի
վերջերու մեծահամբաւ հատորներուն որոնց
գահընկեցութիւնը այսօրուայ սերունդը չէ
որ կը կատարէ։ Վերցուցէք մեր բոման-
թիք բանաստեղծութիւնը (մէկ երկու բա-
ցառութիւններով) ու մեր գրականութիւնը
պիտի չտառապէր նման վանտալութեան
մը առջև։ Փորձեցէք ջնջել Սրուանձեանցի
գործը։ Աղէտը պիտի ըլլար անգարման։

Ու ինչպէս որ դասական ըմբռնումով
գրադէտ մը չի կայ Մանանային ետին, կամ
Պանգոլիսեմբու կեանքի իր կեանքը պար-
տական չէ գրելու արհեստին տիրապետ-
ման, Այգեկովքն ալ ազատ է շրջանի մը,
պայմաններու, ընթացիկ ճաշակի մը հար-
կադրած կերպաւորումէն (modalité)։ Պատե-
րազմէն ասպին տեսանք թէ այդ Ամերիկան

ինչպէս չարափոխեց հայ գրականութեան
ընդունին աւանդութիւնները ու մեր պատ-
մուած վերածեց ամերիկեան մեկեղքներու
կազմապարհին։ «Այգեկովք»ը առանձին ձայն
մըն է գրեթէ (չեմ մոռնար Համաստեղը)
որ Նոր Աշխարհի խաժամուսէն կը գա-
տուի, միամիտ ու յամառ, մեզի պատմելու
համար անկարելի, գրեթէ հէքեթունակ
բաներ։ Իրաւ։ Երբեք չեմ հեղձրէ այդ աշ-
խարհը որուն փշրանքները մեզի կուգան
անոր էջերէն։ Եղի՞ր, են այդ Շուկան, այդ
Կաղանդը, այդ Քարկոսը, այդ Բեյիարը,
այդ Ջասկի սեւաւառնեցը, այդ Ադրիւրեցը,
այդ Գեղին փեսան, այդ Մայրը, այդ Լազոյ
գայլը, այդ Վարձապետը. այդ կախարհա-
կան համապատկերը որ իր գիւղին նկարն
է իր գիրքին մէջ, յիշելու համար պատա-
հակի քանի մը գլուխներ, գիրքին առաջին
մասին որ խորհրդաւոր ենթատիտղոս մը կը
կրէ (Գիւղը ու կ'ապրէր)։ Գառորդ դար ա-
ռաջ այդ ամէնը իրականութիւն էր։ Այդ
կէմէն կ'ապրէր այս ժողովուրդը, իր ան-
հուն տառապանքին քովն ի վեր. իր պատ-
մութիւնը շինող աղէտներուն տակ իսկ ան-
վթար պահելով իր հրաշալի աշխարհին
այնքան անուշ, վճիռ յեղուսները իր հո-
գիէն ներս, ներդաշնակելու աստիճան զբա-
ւար յայցքը տառապապէս երջանկութեան
մը, անուշ տրամութեան մը որ հայ գեղ-
ջուկ երգին, բանաստեղծութեանց, մեր
կենեան ու տղոց թաւալային փափու-
թեան ու մշտաւորսոր նայուածքին մէջէն
կը խօսի մեզին։ Այդ ամենին տարագրուած
մարդու մը հոգեվիճակը չէ միայն որ Այգե-
կովքն ու մեզի մատուցուած այդ ուրուա-
գրութիւնները կ'ընդարձակէ, անոնց մէջէն
վերականգնելու համար անընդհան մեր ան-
ցեալը երբ մինչ ամէն մէկը այսօր գիրքին է իր
անողմը, անհաշանջ ներկային ու չի կրնար
զալտ մը, արտ մը, հաւրակ մը, ջուրի ըն-
թացք մը գիտել առանց նուաճուելու ահա-
ւոր կորուստին մղձաւանջովը։ Պ. Նուրիկ-
եանի գիրքը բարձր մըն է ուղղակի, մեր
«նստեմ» լըուսին մէջ, մեր աչքին առջև
շողափայլող տեսիլներու հիւսիսայգ մը։

Ոգեկոյման սա ուսմը, շնորհը ուրիշ
նկարագիրներ կը պարզեն երբ գիրքին եր-
կորդ մասին մէջ կը ստանձնեն այլապէս
գծուար, գրադէտ մը յայտարարող աշխա-

տանք մը, — գիւղին երկարաձգումը աւտիկա, նոր Աշխարհին ամենէն անաւոր կառուցումներէն մէկուն ներսը: Պահել եանքին հերոս քաւարանեան չըլլապատկերին մէջ զգալու, ապրելու, այդ մնալու, մարդ մը նալու այնքան դժոյգակ պարտքեր, առանց խանգարելու սկզբնական զգայութեան յատկանշները, ահա Պ. Նուրիկեանի անստուեր յաջողանքը: «Մեռելները կը յաղթեն», «Բարեւ աւելա», «Ուրբաթ առտու», «Մաղիկները չեն ուտուիր», «Մաւած աւել» վերնագիրներուն տակ զետեղուած ցասումը, հաւատաւոր տառապանքը, մարդկայնական, հայեցիցաւ համաշխարհային զերկանքին, շահագործման գոհեցումն ողբերգութեամբը պայմանաւոր, կը խօսին հաւանական, օր մը կարելի արուեստի մը ի նպաստ որուն թելադրանքը կ'ընեն, առանց յաւանութեան թուղթին յանձնուած կեանքի սա փշրանքները: Կիրքին ընթերցումը կը յանձնարարեմ ամենէն վերջին հատուածէն, իշնելու համար գիրքին սկիզբը մինչև: Ընթերցողը որքան հեղինակը կը շահին այս պոստիկ զանցումով:

Ինչ փոյթ որ Ալգիկուքսին կը պակսին կարգ մը շնորհներ որոնք թէ՛ անհրաժեշտ, բայց կարեւոր են ամէն նոր կրկէս հանուած հատորի յաջողութեան: Ուրախ եմ որ այդ գիշումը է՛ զատարուած հեղինակին կողմէ: Միւս կողմէն, ինչ փոյթ դարձեալ որ անոր կը պակսին գիրքերը կորուստէ ազատագրող, անոնց քիչ շատ տեղական բախտ մը ապահովող ուրիշ, այս անգամ հիմնական առաքինութիւններ: Անոնք որ գիրքին երկրորդ մասին մէջ պիտի փափաքէին արդի տառապանքը լիովին ճանչնալ, պիտի ցաւէին տրուածին ուրուագրային սակաւութիւնէն: Անոնք որ գիրքին առաջին մասին մէջ պիտի սիրէին ամբողջական ոգեկոչումը իրենց մանկական զգայութեանց, գիւղական աշխարհի հրաշքին, պիտի չբաւարարուին սա փշրանքներով: Իայց մոռնալու չենք որ Պ. Նուրիկեան հոգեբան վիպող մը է՛ յաւանած ըլլալ: Ու, ըսեք եմ շատ անգամ, հեղինակ մը չեն դատար իր չունեցածովը: Դարձեալ, անոր ոճը չի մատնէր կատարելութեան տալանապ մը, բայց նոյն ատեն չի նար հակադիր վտանգին, անկիւք պատմութիւն,

ինչպիսին է օրինակի մը համար, Մուշի Գեղամին գործը: Ու անոնք որ շունչի, լիութեան, ծաւալի, համապարփակ հարցերու հանգանակներ կը ծածն գիրքերուն տկար, առանձին անհատականութեանց դիմաց, կը հրաւիրուին դիմել իրենց ուզած մարդերուն, թերթներուն, պրոպագանդիստներուն:

Պ. Նուրիկեանի ոճին համար աւելորդ կը դատեմ որ է՛ զնահատանք: Ինքնատիպ ըսուելու չափ անձնական է ան, թէ՛ անոյ ազատագրուած: Յետոյ դիտել կուտամ որ, Տիգրան Կամարականի ըսածին պէս, գալուն հակառակ մասնակի երակէ մը որ հայ հոգիին մէջ նոր պոստիկումը պիտի ըլլար ժամանակակից մեր գրականութեան մէջ (հոյը Մովսէս Աբխազի գերողներուն, այնքան եղիարաբխտ երէցներու մօտ, այլապէս թշուառ, տարագիր կրտսերներու ողկոյզ մը) կը գատուի բոլորէն, ըլլալու համար ինքզինքը, Իսկ, աղուաշ, ոչ-սոստանիկ, գրելու սա կերպը թերեւ զիւր չգայ լիալիւր, արքեռի, օրոցանցանց ոճի մեր նորագիր արգենաւորներուն: Չէ՞ որ նոյն այս բախտը դիմաւորած էր նաև օրինակի մը համար Մամանան, երբ կը գրուէին ութսունական թուականներու մեր այսօր անանուն միւս տաղարանները: Կէս դար է անցեր Սրուանձտեանցի վերայէն, բայց անոր հատորին մէջ խորածածկուած յուզումը կը մնայ թարմ, շաղը վրանո, ինչպէս պիտի ըսէր Սայեաթ Նովան:

Ու վերջացնելու համար,

Պ. Նուրիկեան շատ մօտիկէն ինձի կը յիշեցնէ օտար անուն մը, մեր մէջ քիչ ծանօթ: Ֆրանսացիներուն Ժուլ Ռնարն է ատիկա, որուն աշխարհը գիւղէն է միշտ, բայց որուն թէ՛ ընկիւն, տալու կերպը (ren-ement) այնքան անգերազանցելի կատարելութեամբ մը, դասականութեամբ մը իրագործած է ինչ որ Պ. Նուրիկեան կը կարծի նուաճած ըլլալ զգայութեան իր տուրքովը: Le vigneron, Histoires naturelles, բայց մանաւանդ Ragotter գիրքեր են ուր արուեստ եւ զգայնութիւն իրարմէ պաշտպանուած, կը ստեղծեն ինչ որ մենք պարզ լեզուով գլուխ-գործոց կ'անուանենք:

Պ. Նուրիկեանի համար բարիք մը պիտի ըլլար ճանչնալ այս մարդը:

Գ. ՕՇԱԿԱՆ

ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ^(*)

Բ. ՆՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս որ հիլլեն երաժշտութիւնը անհրաժեշտօրէն չէ կապուիլ Աթէնքի մեծ դպրոցին, քանի որ հնո արտաքին հոսանքները անոր երաժշտական յատակին վրայ նոյնիսկ ազդեցութեան խոր ախօսներ (Դորիական, Փոլիւգական, Յոնիական և Լիւդիական դրութեանց կ'ազդարկեմ) բացած են, նմանապէս Բիւզանդական երաժշտութիւնը անուամբ պիտի չսահմանափակուինք միայն երգային այն արուեստին մէջ, որ հելլեն խորքի մը վրայ և քրիստոնէական շունչի մը տակ վերստեղծուեցաւ նոր կայսրութեան մայրաքաղաքին — Բիւզանդիոնի մէջ:

Բիւզանդական երաժշտութիւնը, ըստ ինքեան, եկեղեցական երգի այն հոսանքն էր, որ թէև Բիւզանդիոնէն ըզխած և ինքզինքը ուրիշներու պարտադրած, և սակայն, միւս արուեստներուն ընդհանուր շարժումին նման՝ եզրիպտական, ասորական և փոքրասիական աւելնով կենսաւորուած՝ տարածուած էր կայսրութեան բոլոր սահմաններուն մէջ:

Մեր այս դատումը թերեւս աւելի ամուր կոուսն մը գտնէ, երբ նկատի առնենք նաև այն պարագան թէ զայն մշակող և բարեկարգող ամենամեծ միտքերը, բուլղոս ալ առանց բացառութեան, եկած են գուրսէն, իրենց հետ բերելով այն ամէնը զորս իրենց տուած էր խորհուրդներով լեցուն Արևելքի անտառ մը և կամ արևէն այրած երկինք մը: Ս. Յովհան Ոսկեբերան, զոր օրինակ, 390ին Անտիոքէն գալով, իր հետ կը բերէ երգի այն ձևերն զորս իր ծոցին մէջ ծնած և անեցուցած էր Արևելքը: Ռոմանոս, զարծեալ, Անտիոքէն կուգայ. եւ Յովհան Դամասկացի պաղեստինեան դպրոցին կը պատկանի: Աւելցնենք նաև Սաղիմական խաղաղութեան մը Բիւզանդականին վրայ ունեցած խոր ազդեցութիւնը:

(*) Շար. Հօկտեմբերի Թիւնէն:

նը, և ասոնց նման ուրիշ բազմաթիւ անհրաժեշի իրողութիւններ, որոնք բոլորն ալ ցոյց կուտան ստուգութիւնը մեր այս վարկածին:

Ա. Խաղաղութիւնը. — Ճարգ մեզի ծանօթ Բիւզանդական խաղաղութիւններէն ամենահին դրութիւնն է ΕΚΦΩΝΗΤΙΚΟՅ կոչուածը. վասնզի պատկերամարտներու աւերները ոչնչացուցած են ամէն հնագոյն յիշատակարան՝ որոնց մէջ թերեւս կարելի ըլլար հանգիպել հնագոյն դրութիւններու:

Exphonétique^(*) այս դրութիւնը որ հիմնադրուած էր յոյն քերականներու կիրարկած շեշտաւորման և կէտադրութեան նշաններուն վրայ, զփուար թէ երաժշտական նկատուի: Ընդհանրապէս, անոր գործածած նշանները օժանդակներ էին ընթերցողին յիշեցնելու համար զրուցողական արդէն ամէնուն ծանօթ որոշ բանաձևներ: Զոր օրինակ, եթէ քանի մը պարբերութիւններ գտնուէին երկու շեշտերու միջև, կը նշանակէր թէ այդ մասերը պիտի կարդացուէին աւելի բարձր ձայնի մը վրայ: Խաղաղութեան այս դրութիւնը, որով գրուած էին հնագոյն ձեռագիրներու մէջ գտնուող առաւելագոյն սուրբգրական գրուցերգները (récitatif), կ'երկարաձգուի Գ-ԺԳ դարերը. և ժն ու ժՁ դարերու ընդօրինակութիւններէն արդէն կը հասկցուի որ գրիչները այլևս տեղեակ չեն անոնց նշանակութեան գաղտնիքին:

Յովհան Դամասկացւոյ ևս կը վերագրուի խաղաղական դրութիւն մը (Αγιοπολιτικός = Սուրբ-Փաղաքի. վասնզի Նրուստաղէմէն կուգայ), որ բազմաթիւ դիմախաղախներէ անցնելէ յետոյ՝ յանգած է վերջնայէն Յոյն եկեղեցւոյ կիրարկած արդի դրութեան:

ԺԲ. Գարուն, Յովհաննէս Քուքուզելիս — Աթոս լեռան վանքին միարաններէն մին — չգործանալով միայն բարեփոխել (ինչպէս ինք կարծած է) հին երգեցողներու եղա-

(*) Այս դրութենէն է որ ծագած են Միջին դարու Արևելքի և Արեւմտեքի բոլոր երաժշտութիւններն ու ձայնագրութիւնները. եւ երբ բաղդասեմ Լալիմ, Մազարար և Բիւզանդական խաղեր իրարու հետ, անոնց անկախ անձիսեի մտաւորիւնն ու յանախ ունեցած նոյն նշանակութիւնը ցոյց պիտի տան թէ բոլորն ալ ծագած են հասարակաց աղբիւրէ մը:

Հայ խաղաղութիւնն ալ կիրարկած է նոյն դրութիւնը, թէև ժԳ դարէն սկսեալ, այդ նշանները երաժշտական աւելի որոշ նշանակութիւն զգեցած են:

նակները, անհանդի բարդութեանց առաջնորդած է թէ՛ երգեցողութիւնը և թէ խաղաղութիւնը: Այսպէս, Յովհան Դամասկացւոյ, Կողմասի և Ռամանասի գրչէն ելած ինքնատիպ և թերեւ աւելի երջանիկ եղանակները կը զեղազարդուին: անոր կողմէ, աւելորդ զեղզեղանքներու յաւելումներով, իսկ հին խաղաղութիւնը անոր ազդեցութեամբ կը բռնաւարուի օժանդակ նշաններով, որոնց նպատակը պիտի լինէր — թէն հակառակը պատահած է — օգնել երգչին՝ ցոյց տալով գործադրութեան (execution) երանգները:

Այստեղից նայելու, Քուլուբէլիսի այս բարեկարգութիւնը մեծ կարեւորութիւն ունի երաժշտութեան պատմութեան համար, որովհետեւ նախ՝ անոր կը պարտինք Փօթածները, որոնք եղանակի ընթացքին ցոյց կուտան ձայնային սանդուխի փոփոխութիւնը, և ապա՝ Առաջին չափին (չրօնոս = temps premier) ստորաբաժանումը: (*)

Քուլուբէլիսի զարոյցը որ մեծապէս քաջալերուեցաւ Գրիգոր Բ. պատրիարքին (1222—1240) կողմէ, թէն առաւ բազմաբեղուն միտքեր որոնք կրնային ճոխացնել բիւզանդական երաժշտութիւնը նորանոր հեղինակութիւններով և սակայն բաւականացան միայն հին եղանակները կոկիելով: Ժիգարուն, արգէն սխալ կերպով կը գործածուին Քուլուբէլիսի սահմանած նշանները. և ասկէ հսկայի բիւզանդական երաժշտութեան դէպի խաթարում առաջին քայլը:

Աւելի յետագոյն ժամանակի մը մէջ, Պետրոս Պեղողպոնիասի († 1777), Կ. Պոլսոյ մայր եկեղեցւոյն ջահակիրը (**), որ սորձան

զօրութեանց Տիրոջ՝ Նոյնքան և սուլթաններուն պալատներուն մէջ կը բնակէր, կը պարզէ (simplifier) բարեկարգութեամբ եղափոխուած Քուլուբէլիսի հասած այդ աւանդութիւնը:

Մեծագոյն բարեկարգութիւնը տեղի ունեցաւ ԺԺ դարու սկիզբը, որուն ղեկավար գերակատարները կը հանդիսանան Գրիգոր Կրետացի (+1816) և իր երեք աշակերտները, Գրիգոր Լամբատարիոս, Քոռուզիոս և մանաւանդ Քրիստանթոս, հեղինակը՝ 1821ին երեցող *Εκκαθαριστής* (ներածութիւն երաժշտութեան ստեականին և գործունականին) և ապա 1842ի *Θεοκρατὸς Μίχα* (երաժշտութեան մեծ տեսապանը) երկին, որսէք երկուքն ալ թէն ձախորդ գործեր և սակայն կ'ընդունուին Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին կողմէ իբր պաշտօնական դասագրքեր: Ահա Բիւզանդական եկեղեցւոյ արդի խաղաղութիւնը գործն է այս չորս բարեկարգիչներուն, որոնց դարձեալ չըպատակն էր պարզել խաղաղութիւնը:

Այս դրութեան մէջ չկայ հեղուհակ (portée), չկայ յոյնիակ ձայնանիշ (note), ալ նշաններու շարք մը՝ որոնք փոխանակ ըստ ինքեան արժէք մ'ունենալու, ցոյց կուտան բարձրութեան և տեղութեան յարաբերութիւն մը միայն զիրենք կանխող ձայնին հետ: Նոյն ձայնին վրայ մնալ, ձայնասանդուխին պահել կամ պակսեցնել, բնականաբար այս բոլորը ընելու համար անհրաժեշտ է ճշտորոշուած մեկնակէտ մը և այս պատճառաւ է որ իւրաքանչիւր եղանակ իր ձայնային (tonal) ցուցումն յետոյ կը կրէ նաեւ բանալի մը (μαρτύρια), որուն վերի նշանը ցոյց կուտայ թէ որ ձայնանիշն նկատու պիտի առնուին բարձրութեան կամ ցածրութեան յարաբերութիւնները: Գալով եղանակներու գնացքին (mouvement) առաւել կամ նուազ արագութեան՝ անկախ ցոյց կը տրուի նշաններով որոնք միշտ հիմ ունին չգիրը, սկզբնատառը *Χρῆστος*-ի (= ժամանակ):

Բ. Երաժշտական դրութիւնը. — Բիւզան-

(*) Աղբառի պարզապէս մը որ զուգընթաց կ'ընթանայ արեւմեան երաժշտութեան չափականացման հետ: Նախկին դարերու բովանդակ երաժշտութիւնը միաօտի (musique plane) էր. այսինքն մտնէ ձայնամիջ հաւասար արժեքով կը ներկայանար եւ բառետուն կրօնայր (rythme) միայն կ'արժէր տնոցն գնացիր: Իսկ արեւմեան ճոր երաժշտութիւնը հնգգոնէ բաղադրվի տարբեր տեսութիւն մը որդեգրելով՝ իւրամանկուր ձայնամիջին կուտար տեսութեան որտեղ արժէք մը: Ահա այս պատճառաւ է որ եւրոպական արդի երաժշտութիւնը կը կոչուի *պիստիկետիկ* երաժշտութիւն (musique figurée) — վասնզի մտնէ ձայնամիջ տեսութեանց արտի պատկերներով կը ներկայացուի — եւ կամ *չափածոյ* երաժշտութիւն (musique mesurée) — վասնզի իւրաքանչիւր ձայնամիջի կը տրուի տեսութեան մասնաւոր չափ մը: չիւր ձայնամիջի կը տրուի տեսութեան մասնաւոր չափ մը: (***) Բիւզանդական եկեղեցւոյ մէջ երգչախումբը կը

բաժնուի Աշակղովման եւ Զախակղովման դասերու: Աշակղովման դասապետին կ'ըսեն *Προτοψάλτης* եւ Զախակղովմանին՝ *Δευτοψάλτης* (= շախակիր), որովհետեւ այս վերջինը Կ. Պոլսոյ մէջ կ'ըսէր կը ըսէր պատրիարքի առջեւ, որուն արտաքին կը գտնուէր եկեղեցւոյ ձախակղովմ:

դական եկեղեցւոյ երգեցողութիւնը կառուցուած է Ուր-Ձայն գրութեան հիման վրայ:

Ձայները (Ήχος) ութ են թուով: Առաջին չորսերը տրամական են և կամ հիմնական (αὐθόεντος) և վերջին չորսերը՝ ածանց (πλάγιος):

Ինչպէս Արեւմտեաններուն և միւս Արեւելեան ազգերուն մօտ, նոյնպէս յոյներուն ձայնային (tonal) այս կարգերը (mode) իրարմէ կը զատորոշուին ձայնամիջոցներու դիրքով ու կարգով, բայց մինչ Արեւմտեան կարգերը (mode) կը մերժեն քառաձայնային ունէ միտում, Բիւզանդականը առօրէի երգին կուտայ նկարագրի բոլորովին ինքնուրոյն յատկանիշ մը. և այս ամէնը... շնորհիւ այն հօգի ազգեցողութեան զոր կրած է Արեւելքէն:

Ձայներու գասաւորութիւնը ի հնումն նոյն էր լատինականներուն հետ, վասնզի Թ-ԺԱ դարու հեղինակները այս երկուքին միջև որեւէ տարորոշութիւն չեն մատնաշնչեր: Սակայն Բիւզանդականները դարերու ընթացքին հետզհետէ ազարտելով, Քրիստոնէութեան կատարած բարեկարգումէն ի վեր (1821) կը ներկայանան այնպէս որպիսի՛ն է յոյն եկեղեցւոյ արդի կիրարկածը:

Ձայներու եղանակները յիշելու համար ունին ութ բառեր: (*)

1	Πρώτος	ἀνααες
2	Δεύτερος	νεαυε
3	Τρίτος	ἀνεα
4	Τέταρτος	ἀγία
5	Πλάγιος τοῦ πρώτου	ἀνεααες
6	Πλάγιος τοῦ Δεύτερου	νεααες
7	Βαρός	ἀααες
8	Πλάγιος τοῦ Τετάρτου	νεαγίε

Գ. Բազմաձայնութիւնը Բիւզանդական եկեղեցւոյ մէջ. — 'Ισονը (դէմ բռնել) Բիւ-

(*) Այս գրքէ ածինաս բառերը կը համապատասխանեն մեր **օրհնեսցում**-ներուն. սակայն մինչ մեմ ամէն բարական առաջ զանոն կ'երգեն նոյն այդ ձայնով յառաջ ժամելու համար ամբողջ բարականը, Բիւզանդական եւ Լատին եկեղեցիները մտնելի կ'երգեն այդ սկստածները եւ շուրջակի կ'անցնին բարականին:

Լատին եկեղեցին կը գործածէ հետեւեալ նախադասութիւնը — Primus Tonus sic incipitur. sic flectitur, et sic mediat; Atque sic finitur. (Primus et Secundus), Tertius et ceteri. Եւ այլն փոխելով) ցոյց տալով աջակէտ Ձայնին սկզբնաւորութիւնը, եղանակի ընթացքին քե-
հումը, եւ վերջաւորեան բանաձեր:

զանդական Եկեղեցւոյ բազմաձայնային միակ գրութիւնն է. վասնզի մինչև վերջերս անիկա կը մերժէր ուրիշ որեւէ գրութիւն, և տակաւին այսօր նոյնիսկ չ'ընդունիր նուազարանային ամէն ընկերակցութիւն: Յիրաւի, լաւ բռնուած և ձայնասանդուխի փոփոխութեան համեմատ փոխուած ձայն մը կը ներկայացնէ գեղարուեստական մեծ արժէք:

Սակայն, այս վերջին տարիներուն, առուեսրու երկար ատենէ ի վեր կիրարկած շատ յաջող բազմաձայնութիւնը արձագանգ գտաւ վերջապէս Յունաստանի և ալլ երկիրներու մէջ գտնուող յոյն եկեղեցիներէն ներս: Բիւզանդական պատարագը դաշնաւորելու բազմութիւն ձեռնարկներու կարգին պէտք է յիշել P. Coulturier-ի Sylliturgikon-ը որ յաջողագոյն գործն է արեւմտեան ներդաշնակութիւնը բիւզանդական երգերուն կիրարկելու կատարուած փորձերէն (*):

ՊՍԱԿ ՎՐԴ. ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ

ՄԱՀՈՒԱՆ

Էր երեքմըն ար, ո՛վ մահ, եղ աւաղայ, մեծեցի,
եր կեանքն՝ առայդ ու առաւ՝ զմեռն ու սէր էր ինծի.
Ու հակառակ ար աս հեղ անցարձօտս, լուրջ ու վէս,
Քեզ չը ճանցայ ես դա՛ռնեալ,՝ եղ Զուգեցի ճանցեալ ես:

Գիտեմ, բայց լա՛ւ գիտեմ արդ, թէ պիտի գաս օր մ'իմծի.
Կամ լաւ երս, ո՛վ դա մահ, եղ օր մը ե՛ս գամ պիտի:
Ըստզուրիւնիմ այս սակայն եղ կ'ընէ Ե՛րս դաժմ,
Ու կը փարիմ ես կեանքիմ՝ մինչ իճմէ խոյս կուտայ ան:

Սիրե՛լ, ինչպե՛ս, եղ, ո՛վ մահ, երբե՛մէջ ես, միտ կը բա-
եր դառնօրէն կ'զգամ թէ օր'բա օրէ կ'ընկնես զիս. [միտ,
եր, ո՛վ սակաւ, մի գուցէ զիս ոչընչիմ ալ տանիս:

Այլ եթէ սոցոյ է որ դուն սե՛մն ես կեանքի մ'հաղորդեալ,
Երանուէ, լուսազուարճ... Եղ կ'սպասեմ անալլայ.
Կ'ընդառաջեմ իսկ եղի, եղ ու պարսկ, մահ օրհնեալ:

Ն. ԹԱՄԱՍՅԱՆ

(*) Բիւզանդական եկեղեցւոյ երաժշտական դրա-
քեանք աւելի լայնօրէն հետազոտուեցան կը յոմնա-
ւորենք Dom Hugues Gaissier-ի Le système musical
de l'Eglise grecque գործը, տպագրեալ Հռոմէ 1901:

ԲԱՆԵԱՍԻՐԱԿԱՆ

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆ

(Շար. նախորդ քիւն)

Անյաջող են նմանապես Հ. Ա. վերջին փաստերը՝ կոմիտասի աւետարեք նկարագիրը և Եղիշիի անկարագիրը:

Կոմիտասի նամակը պատասխան է Մոզեսի թղթին, որի մէջ յայտնում է Երուսաղէմի աւերումը և վերաշինութիւնը: Կոմիտաս իր թուղթն ուղղում է «նեղելոց, վշտացեալոց և աշտ՝ խորատուց... գզուելոց, սփոփելոց և սիրեցելոց ի հօրէն»: Թղթի ծրագիրն է աս: Ապա յիշում է մարգարէի խօսքը՝ «մխիթարեցէք, մխիթարեցէք զժողովուրդ իմ, քահանայք խօսեցարուք ի սիրտ Երուսաղէմի և մխիթարեցէք զգա, զի լի եղև տառապանօք»: Մարգարէն առում է այնուհետև թէ «թողաւ լիցին դմա մեղք իւր, զի ընկալաւ ի ձեռանէ տեսան զհատուցումն մեղաց իւրոց»:

Կոմիտաս ուզում է ասել որ Երուսաղէմացիք տառապեցին, բայց խրատուեցին նեղութեան մէջ և արժանացան նորէն վերին շնորհի: Յիշելով որ այս պարագան մեծ մխիթարութիւն է նաև հայերի համար, որ կարող են առաջնան պէս ուստի գնալ եւ սփոփանք գտնել սուրբ վայրերում, ամփոփում է մարգարէի խօսքերի բարոյականը. «Իբրև զարձոյց բարձրեալն զերեսս իւր ի մէնջ... խռովեցաք: Այլ յորժամ կամեցաւ... առնել բարեբարութեամբ քաղցրութիւն, ընկմեցաք ի խորութիւն բարձրութեան: Ապա առում է. «Եւ ի վերայ այսր աւետարեք նկարագրի» անդադար... զտեք որհնեցուք, զի թէպէտ ահազին էր դատաստան, բայց Աստուած սրբեաց զանգ», ինչպէս Երիզով գնացող մարդը որ աւազակի ձեռք ընկաւ, կողոպտուեց, բայց ուղորմած Սամարացին օգնութեան հասաւ և սփոփեց նրան: «Աւետարեք նկարագիր» աւելով կոմիտաս ի նկատի ունի մարգարէի խօսքը «մխիթարեցէք, մխիթարեցէք», որն խօսքը «մխիթարեցէք, մխիթարեցէք», որն խօսքը «մխիթարեցէք, մխիթարեցէք» է իր թղթի բնաբան էր: Այս նկարագիրն է մխիթարութեան աղբիւրը, և ոչ թէ Մո-

զեստից ստացած նամակը, ինչպէս կարծում է Հ. Ա. և որից ենթադրել է թէ նկարագիր նշանակում է թուղթ: Բացառաւոր սխալ է: Թերեւս աւետարեք մուգիւրն է մոլորեցրել արգոյ բանասէրին: Ահա՛ Ոսկերեան ևս նոյն նկարագիրը մեկնելիս, ինչպէս վերև յիշեցինք, համարում է այն՝ աւետարեք յաւերակ երկիր Հրէաստանի (Խո. Մեկ. էջ 247): Հաւանորէն կոմիտասի թուղթը գրուած է Ոսկերեանի յիշեալ տեղիքի շնչի տակ և այնտեղից է առել աւետարեք նկարագիրը, ինչպէս և «գզուեալ», = Ուկեր. «փայփայանք են առ այնտեղ որ ի պատիժսն էին», զի այսպէս իմն պատմիք սովոր են լինել լուծիլ մեղացն (էջ 246):

Եղիշիի մօտ յիշուած նկարագիրը ևս այն իմաստը չունի ինչ որ կարծում է Հ. Ա. արտագրելով Հ. Բառգրիքի՝ «ի ձեռն առնալ զքաջ նկարագիրն Մակարայեցոց ընթերեալը թերի է. Եղիշին ասում է. «Եւ ըստ պատերազմական կարգին զմաջ արմաց զյիշատակարանս հանապազ երկրորդէր առաջինացաւ. զի և ինքն իսկ տեղեակ էր ի մանկութենէ իւրմէ սուրբ կտակարանաց» (:) զոր և ի ձեռն առնալ՝ զմաջ նկարագիրն Մակարայեցոց ընթերեալը ի լսելիս ամենեցուն» (էջ 182):

Հ. Բառգրիք հասկացել է նկարագիր նոյն իմաստով ինչ որ վերև բացատրեցինք: Մակայն այնտեղ խնդրել Ս. Գրքի հատ հատ ընթերցումն էր և տներ ժառին է և ոչ ամբողջ գրքի: Եղիշն ասում է որ Վարդան Ս. Գիրքը ձեռն առած՝ կարդում էր Մակարայեցիների քաջ նկարագիրը: «Քաջ» բառն արդէն ցոյց է տալիս որ խօսքը ԲԵՆՆԱԳՐԻ մասին է, այլ Մակարայեցիների հերոսական պատկերի, քաջ նկարագրի = խառնարան, թէ՛ «սուրբ կոնուցան ի վերայ աստուածատուր օրինացն ընդդէմ թագաւորին Անտիոքացոց. զի թէպէտ և ի մինն կառարեցան մահուամբ, սակայն անուն քառութեան եկաց մինչև ցայսօր ժամանակին: Ամէն դէպքում Հ. Ա. յայտարարութիւնը որ «նկարագիր» դասական հեղինակների մօտ սիրուած բառ է պատմութիւն, շարադրուածք իմաստով, չի հաստատուում և ոչ մի վիճակով, այլ հերքւում է իր իսկ յիշած կողմնակի ճշգրիտ ըմբռնումով:

Ապա ուրեմն Եղիշիի երեցի գործը չի

կարելի անուանել նկարագիր բառիս և ոչ մի իմաստով. Հ. Ա. սրբագրութիւնն անհիմն է և պէտք է թողնել նշանագիր ինչպէս կայ:

Նկարագիր կարգացի բանից նմանապէս անխառն է, փոխան ճշմարտագիր կարգաց բանից: Հ. Ա. ասում է նախնեաց մատենագրութենէն իրեն անծանօթ է կարգք բանից: Իսկ Նկարագիր կարգաց ծանօթ է իրեն նախնեաց մատենագրութենէն: Ի հարկէ, ոչ, որովհետեւ գոյութիւն չունի: Ինչ վերաբերում է «կարգք բանից», իրեն ծանօթ չէ, բայց ծանօթ է հայ լեզուի մեծ վարպետին՝ Որոնցաբուն: Ուրիշները դըրոյցին առթիւ գրում է պատմաւայրը. «մատեն լեալ զՔրիստոսի եւ զորդոց նորա... յորում, ասեն, կարգ լեալ բանից աշակիս» (էջ 26): Լկստեղ կարգ բանից այն իմաստը չունի ինչ որ Երբ. է. 8, այլ նշանակում է զորոյցք, ինչպէս ինքը Որոնցաբուն անուանում է նոյն «կարգ բանից» զրոյցք, ասելով. «և այսոքիկ զորոյցք առաւ և կամ թէ արդարեւ լեալ, մեզ փոյթ չէ ինչ: Ազաթանգեղոս ունի. զկարգս զրուցաց յիշատակել» (էջ 6), որ արդարացիում է Եղեղիկ «կարգաց», եթէ Հ. Ա. բծախնդիր է բառի յղանակի ձևին, այնքան ընտանի Կորնելին: «Կարգել զբանս սողորական կարծուած է, և ուրեմն «կարգ բանից» միանգամ կանոնաւոր:

Կարիք կայ նկատելու որ Նկարագիր կարգաց նեցուկ չունի և յունարէն *δύω* (duo) — մէջ, հակառակ Հ. Ա. աններելի ճիշդին: Եղեղիկ երէց ունի՝ յաջորդութիւնք թազաւորացն և քահանայապետին: Յոյնը կրկնում է՝ յաջորդութիւնք Գրիգորի՝ են տալէ յեթմեան *διαδόχων* և յաջորդութիւնք թազաւորից են տալէ յեթմեան *καὶ βασιλευσάντων* (= յեթմեան *βασιλεύον*). Հ. Ա. կարծում է որ նկարագիր = *δύω* (duo), և են տալէ յեթմեան և կարգաց: Բայց են տալէ յեթմեան չի կարելի բաժանել հետեւեալ *καὶ βασιλευσάντων* բառից:

Համամիտ չենք Հ. Ա. և միւս լեզուական դիտողութիւններին նշանագրի մէջ նա տեսնում է սգասական լեզուի ինքնատիպ լուսացնուղ ճառագայթները: Որպէս ասացոյց բերում է մի քանի բառեր, շարելով վկայութիւններ զանազան հեղինակներից բացի Եղեղիկից, մինչդեռ նպատակն

է ցոյց տալ որ գործը Եղեղիկի գրչից է ելած:

Մենք գտնում ենք որ ճորպէս գիրագր, զոյգ հոմանիշների գործածութիւնը, յատուկ ճապող ոճի հեղինակներին՝ Փաւստոսից մինչև Յովհաննէս կաթողիկոս և Թովմա Արծրունի, բոլորովին օտար է Եղեղիկին: «Յաջորդութիւն» բառը ծանօթ չէ Մ. Գրքին: Բ. Մակ. Դ. 29, *διαδοχος* թարգմանում է «փոխանակ», և Իմ. է. 30, *διαδέχεται*, «փոխանակէ»: Եթէ Հ. Ա. ընդունում է որ Եղեղիկ մասնակցել է Մ. Գրքի թարգմանութեան, ապա պէտք է ենթադրել որ չգիտէր տակաւին սյաջորդ բառը:

«Վարուժան համեմատել էինք, Հ. Ա. հետեւելով, Եփրեմի՝ «գալութիւն» վարումն աւուրց» հետ և փորձել էինք մի ընդհանուր իմաստ հանել: Հ. Ա. մեր ճացատրութիւնէն բան մը չի հասկցել, և տալիս է իր բացատրութիւնը. «Եղեղիկը թուէ հայ թագաւորներու եւ կաթողիկոսներու յաջորդութիւնը. վարէ յառաջ գահուանս նոցա մինչև առ մեզ. միւս կողմէն այդ անունները կը քաղէ կը հանէ Փաւստոսի պատմութենէն, կը մշակէ իւր ծրագրին (!) համաձայն. այս գործողութիւնները վարումն են (!), զոր ուրիշ բառով կըրնանք թարգմանել «ամփոփումն, համառօտ յառաջերութիւն, համագրութիւն»: Աստիճ կը կարծենք թէ բռնազբօսած չենք բառին իմաստը: Ի հարկէ աւելի բացայայտ պիտի ըլլար, եթէ կարգայինք «վարումն աւուրց կամ ամաց»:

Արդե՞ծք Հ. Ա. բան հասկցաւ իր այս տողերէն, առանց բռնազբօսելու մտքի հետեւողականութիւնը:

Մենք պարզել էինք թէ ի՞նչ է նշանակում Եփրեմի մօտ «իրարմեն», և ինչպէս հասկանալ «գալութիւն» վարումն աւուրց: Ասել էինք որ «իրարմեն» սխալ է փոխանակ զիրարմեն և որ այս բառը Թագ. Գրքի մէջ թարգմանուած է օբանք աւուրց, մինչդեռ ըստ նորագոյն գիտականների՝ է «գործք աւուրց» (E. DHORME, L'évolution religieuse d'Israël, t. I. p. 51): Կարծելով որ Եղեղիկ երէցի մօտ վարումն նոյն բառն է ինչ որ Եփրեմի, փորձել էինք երկու իմաստով ըմբռնել, ¹⁾ վարումն իշխանութեան, և ²⁾ վարումն կենաց, պատմութիւն և վարք (հմմ. վարմունք կրկնակի իմաստով): Այժմ տեսնում ենք որ իզուր ենք

հաւատ ընծայել Հ. Ա. սեզնիկի վարուժման կախ է եփրիմից: Եվարուժմն գրոյմելո նշանակում է Եվարուժմն բանից գրոյմելո, այսինքն Եվարել զբանս և գրոյմելո որ ուրիշ բան չէ քան մեկնութիւն խորագրի՝ անշանակի կարգաց բանից, որ է նշանագրել զգրկարգս բանից և կամ Եվարգալ գրանս:

Հետեւապէս Եվարուժմն չի նշանակում Եվարուժմն, համառոտ յառաջբերութիւնս և ոչ Եվարուժմն աւուրցո, այլ միմիայն Եվարուժմն բանից և գրոյմելո հետ նշանակում է պատմել:

Վասն գիտութեան ի վերայ հասանելոյ: Ասել էինք և կրկնում ենք որ անյաջող ոճ է, ճապաղ, նոյն կարգի ինչ որ սորպէս զերարդ: Հ. Ա. առանց ամենափոքր ճիշդի հասկանալու հակառակորդի սասածը, սիրում է իսկոյն որոնել տգիտութիւն և մեզ բացատրում է որ զի վերայ հասանելո նշանակում է հասկանալ: Սակայն ինչպիշք չի վերայ հասանելոյ վրայ չէ, այլ սի վերայ հասանել զհետութեան: Կարելի է ասել հասանել ի վերայ իմաստութեան, ի վերայ Երբաց, ի վերայ յաւանութեանց, ինչպէս իր իսկ բերած օրինակներէ կարող էր տեսնել: Վերջապէս կարելի է ասել հասանել ի վերայ հետաքննութեան, ի վերայ գիտութեան սուրբ գրոց (և ո՛չ յունաց փիլիսոփայից): Բայց զի վերայ հասանել զհետութեան ճապաղ է: Հ. Ա. բերում է Ագաթ. զգի ոչ եթէ իւրեանց կարճապատ իմաստութեամբն հասեալք չքնաղ գիտութեանն Աստուծոյ և շատպում, իր վատ սովորութեան համաձայն, սրբագրել սի վերայ չքնաղ գիտութեանն Աստուծոյ:

Բուն հայկարան ոճն է հասանել զհետութեան, ինչպէս ունի Եզնիկ՝ Եվարթի հասանել զհետութեան (էջ 252), Յուգ. Բ. 13, հասանել բանից սրբի իմոյն (Բ. Տիմ. 7, հասանել ի գիտութիւն ճշմարտութեան. ուր զի գիտութիւնս = εις θεωρησιν յունարանութիւն է փոխանակ գիտութեան) Այստեղից և հասու լինելո: Եվ վերայ հասանել կրում է յունական θεωρησιν եւ նման եւթ-ով սկսուող բայերի ազգացութիւնը: Վերահասու լինելո յետ-դասական է: Փոքր ի տաք: Այս բառի առթիւ Հ. Ա. կարկուտ է թափում մեր գլխին, յանդիմանում որ «գասական հայերէնի մասին զճիւղներ կը կարենք, այն ինչ ուղարկու-

թեամբ լինք կարգացած Ս. Գրքք և Եզնիկ: Անշուշտ, այդ անօրինակ յիշողութիւնը չունիք որ Ս. Գրքքի բառերը պահենք մեր գլխում, բայց, չնիք մեր տրամադրութեան տակ Հայկ. Բառարանը և Համարարանը, որտեղից և մեզ յայտնի էին գիտուն խրատորուս բերած Էվարուժմնները:

Եզնիկ երէց, սփոքր ի շատիւ առած է Փաւստոսէն: Այս առթիւ նկատել էինք որ բառը Եզնիկեան չէ և ո՛չ սուրբգրեանկան: Դասական է ասականը, սակաւիկ մի, ասական ինչ, փոքր մի, փոքր ինչ: Հայ լազուի առաջին գրական թոթովը, այն որ կոչում են դասական լեզու, ուսումնասիրելիս, շատ կարճոր հարց է, թէ լինի ասական բռնում այնտեղ յունարանութիւններ մի կողմից և ումիկորէն տարեւել միւս կողմից: Մեզ այնպէս թուի, որ փոքր ի շատէ ժողովրդական դարձած է: Երբ տպագրութիւնը հիմնուած է հետեւեալ գիտութեան վերայ:

Հին Կտակարանում բառս պատահում է միայն մի անգամ ընդդէմ յոյն μαρτυρ (Մ. Եղ. Թ. 8), Աւետարանները չգիտեն, իսկ Պաւղոսի թղթերում երևան է զարիս որպէս թարգմանութիւն յոյն μαρτυρ կամ եւ μαρτυρ որ նշանակում է ամասմբ, մասամբ իւրեք (Հռովմ. ԺԱ. և ԺԵ. Ա. Կորն. ԺԳ. և Բ. Կորն. Ա. և Բ.):

Արդ ուղարկու երեւոյթ է որ Եզնիկ, Ոսկերեան և Եփրեմ նաեւ Յաճախապատում (էջ 7-8) գիտեն այս բառը Պաւղոսի թղթերից, գոնէ յիշում են միայն այնտեղից առած կոչումներ Մէջ, բայց իրենք գործ են ածում ասական մի, փոքր մի: Եզնիկի բերում է Աւագեայի՝ (Ա. Կորն. ԺԳ. 10) «փոքր ի շատէ գիտման, բայց իր գործածած բան է ասականի մի» (էջ 254), «մանր» («մանր միտ գնել») (էջ 77): Եփրեմ յիշում է Հռովմ. ԺԱ. 25 «փոքր ի շատէ»: Բայց նոյն տեղը ինքը գործ է ածում՝ «ասականի մի» (էջ 42): յիշում է նոյն բառը Ա. Կորն. ԺԳ. 9-10, բայց ինքն ասում է՝ «փոքր մի» (էջ 75): յիշում է Բ. Կորն. Բ. 5, բայց ինքը աւելցնում է որպէս բացատրութիւն «փոքր ի շատէ»՝ «տու իրում չափոյ: Համարաբարաւ ու էջ՝ բառը մի ամբարշտեցան, սակաւիկ սի խրատեաց» (էջ 37):

ԳՐԱԾ. Ն. ԱՒՈՆԾ

(Վերջը յաջորդել)

Ս. ՅԱՆՈՐԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՄՍՈՐԵԱՅ ԼՈՒՐԵՐ

✱ Նոյեմ. 30 կիր. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն շաշկական Գողգոթայի վերամատուռին մէջ. — Տ. Հրազդան արեղայ դարձաւ Ռեյդեհէմի ժամարանութիւնէ, իր տեղը գնաց Տ. Կորին արեղայ. իսկ Տ. Հրազդան արեղայ նշանակուեցաւ ատենադպիր հայերէն թղթախցութեանց:

✱ Նոյեմ. 5 կիր. — Զանդիապետութեամբ լուսարարապետ Տ. Մեսրոպ Արքեպ. ի՝ երեկոյեան կատարուեցաւ հրաշափառով թափար ի Ս. Յարութիւն Գիւս խաչի տօնին առթիւ. կիրակամուտի պայտամուտը եղեաւ հաղպատկան Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ, որ թէև նորադութեան մէջ էր բայց իրաւական տեսակէտէ անհրաժեշտ նկատուեցաւ ժամերգութիւն կատարել հետ:

✱ Նոյեմ. 6 կիր. — Գիւս խաչի տօնը ըստ սովորութեան կատարուեցաւ Ս. Յարութեան Տաւադիւն մէջ, Պատարագէն ետք՝ Գրիստոսի գերեզմանին շուրջ եռազարմ թափար կատարուեցաւ աւանդական մեծածախնէս շուքով: Լուսարարապետ Սրբազանը կենաց փայտը ի ձեռնին ամպփառանքի ներքեւ կը նախադանէր հանդիսութեանց: — Ի Ս. Հրեշտակապետ պատարագէն և քարոզէց Տ. Նիլիէ վրդ. ըսաւ. խաչին խորհուրդը՝ չափաւիշ և քրիստոնէական կենսաւքի արժէքներուն: Հասկնալու համար կենսաւքի արժէքը, պէտք է խաչի բարձունքէն դիտել կենսաւք, այսինքն խորհուրդին չափանշով չափել կենսաւք. երբեմն կը հորձեւեղէ այդ չափը, թողելով դայի մեր կրթութեւն ազրիւսին կամ մեր հաւատքի մշուշին մէջ: Գիւս խաչը առիթն է որ մենք փնտռենք ծածկուած խաչը:

✱ Նոյեմ. 13 կիր. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յակոբեանց տաճարին մէջ, ուր քարոզէց Տ. Արթուր վրդ.՝ «Եւս զցաւս մեր երաժձ ընտանով. ծանրանալով Գրիստոսի հրաշապօք բժշկութիւններուն վրայ ցոյց տուաւ թէ հրաշքը քրիստոնէական կրօնի զարգն է լոկ. հորքը մը որ օժտուած է բարձր բարոյականով բայց աղքատ հրաշքներէն՝ ոչինչ կը կորսնցնէ իր կենսունակութիւնէն. շնչոցն թէ քրիստոնէութիւնը իր հինարդի օրերէն ի վեր մազոց բարոյական, ֆիզիքական և հոգեկան առուղլութեան համար լարած է իր կորովն ու ուժը:

✱ Նոյեմ. 16 Դշ. — Ամսալի 16 թուակիր պաշտօնապետը Chief Secretaryն կը հաղորդէ Ամեն. Ս. Տօն թէ Բարձր Գոմարեքը հրահանգած է իրեն՝ հաղորդել թէ Մեծին Բրիտանիոյ վեհ. Թագաւորին զիւսանապետը՝ զաղթային նախարարին հաղորդելու որ այստե՛ վեհ. Թագաւորին շնորհալիքով թիւրք ի մասին Նորին Ամենապատուութեան տարւոյն Նոյեմ. 1 թուականով շնորհաւորական հեռագրին ուղղեալ առ նախարարապետին Անգլիոյ: — Հիւանդանոց փոխադրուեցաւ Տ. Վրթիւնէս վրդ.:

✱ Նոյեմ. 19 Եր. — Ս. Հրեշտակապետաց տօնին նախօրը օրը նախատեսակ կատարուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին, իսկ այսօր հանդիսաւորչպատարագ մատուցուեցաւ անդ:

✱ Նոյեմ. 20 կիր. — Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն շաշկական Գողգոթայի վերամատուռին մէջ. իսկ ի Ս. Հրեշտակապետ պատարագէն և քարոզէց Նոյն վանքին տեսուչ Տ. Վահան վրդ.: Հին և Նոր կտակարաններէն վկայութիւններով հաստատեց հրեշտակներու գոյութիւնը և թուեց անոնց ինչ առիթներով մարդոց երևնալը. ապա պատմականը ըրաւ հինաւուրց տոյն սրբավայրին սկիզբէն մինչև Գրիգոր Նիլթայակիր որ եղած է վերջին նորոգողը և բարեկարգողը Նոյն վանքին:

✱ Նոյեմ. 27 կիր. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ, ուր քարոզէց Տ. Կիւրեղ վրդ. մեծութեան գաղափարին վրայ. ցոյց տուաւ թէ անիկա խոստացուած է հոգիով մտնելներուն. այսինքն անկեղծ, բարի, հաւաքարկմ, հետաքրքիր հոգիներուն. մեծութեան հասնելու միջոցը ցոյց տուաւ՝ որ է խոնարհիլ. յորդորեց ժողովուրդը ըլլալ սրտով և հոգիով մանուկներ, ապրելու համար խաղաղ այս կենսաւքին մէջ, եւ ժառանգելու յաւիտենական կենսաւքը:

— Ի Ս. Հրեշտակապետ պատարագէն և քարոզէց Տ. Միւռնու վրդ., օրուսն Աւետարանի խորհուրդէն ներշնչուած ըսաւ թէ առաքեալներու մեծութեան փափաքըլը անժամանակ և անխորհուրդ խորհուրդ մըն էր. Յիսուս անոնց այդ փափաքէն բարոյական դաս մը հանեց, ցոյց տալով թէ բարձրացումը երաշխաւորուած է անմիջ խոնարհեցումով, և այդ խոնարհեցումը կը կայանայ սիրոյ փոխադարձ հասկացողութեան մէջ:

Տ. ՅՈՎՀ. ՎՐԴ. ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ

1887 - ✱ 1938

Նոյեմ. 18ին, Ուրբաթ երեկոյ ժամը 7.20 անցած իր յաւիտենական հանգիստը մտաւ Տ. Յովհաննէս վրդ. որ վեց տարեկան էր ի վեր իբր հիւանդ դարձած էր Ս. Աթոռի կրօնական և վարչական գործերին: Ծնած է 1887ին ի Կիւրին, Նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Ս. Թորոս եկեղեցւոյն մէջ. 1895ին մտած է Կիւրինի Ամբիկեան դպրանոցը. 1900-4 յաճախած է Կիւրինի Հայ Լուսաւորչականաց վարժարանը. 1906ին ուսուցիչ Ս. Թորոս Թաղի եկեղեցիին մէջ. 1908-10 զբաղւորութեամբ զբաղած է Սեւաստիոյ մէջ. ժամանակ մը մնացած է Արմաշ, 1911ին Երուսաղէմ եկած է իբրեւ ուսանող ժառ. Վարժ. ի. 1918ին սարկաւաղ է 1922ին կուսակոծ քահանայ ձեռնադրուած է. 1923ին կը կարգուի տեսուչ Ս. Հրեշտակապետաց վանքին, ուր կը ծառայէ ութ տարեկան ամենայն փութակնութեամբ և քրիստոնէական նուիրումով մը. բարեպատեհ զբաղակցութեամբ մը իր օժտման ալ կատարուեցաւ Հրեշտակապետաց տօնին օրը: Տ. Կիւրեղ վրդ. ըրաւ հարձ կենսադպականը:

Հեղահամբոր, սրբալիքօն, մշնազգեաց, բարի և աղնիկ հոգեհարկան մըն էր, որ իր շէնչով և պատրաստակամ ընտարութեամբ ամենուին սիրտը գրաւած էր իրեն: Հանգիստ իր հոգւոյն եւ խաղաղութիւն իր տառապած ուկորներուն: